

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 58 (17195)

2006 чылдың
ИЮНЬ 1,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 16.00
Садар өртээ – 4 рубль.

Политика болгаш амыдырал

КӨРҮКЧҮЛЕР КАДЫ ЫРЛАШКАН

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаты И.Д. Кобзон Тывага келгеш, Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Чазак кежигүннери, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары болгаш культура ажылдакчылары-биле ужура-жылгаларны эрттиргеш, сөөлүндө түннел сөзүңге мынча дээн: — Чоннуң культуразының деңгели куду болуп, чоннуң сагыш-сеткили хоозураар болза, ынчан чүү-даа бүтпес. Ону силерниң удуртукчуларыңар билип турары өөрүңчү-дүр. Удуртукчуларыңар-биле ужурашкаш, ону эскергенимни айтып каайн. Культура адырының ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазын экижидер дизе, чогуур хоойлулар херек. Ол дээш ажылдаар бис. Мен бодум хуумда В.В. Путин-биле ужуражыр аргалыг болгаш культураның акшаландырышының дугайында дораан айтырдым. «Мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлөвилелден артан акша-төгериктиң дөгезин чүгө силер — культура адыры алыр силер» — дээн-не болгай. А оон чүве артар бе ынчаш. Олар чедир шижээдип шыдавас болза, акша-төгерики шупту биске кээр болза, бис амыр-ла болгай бис але, ону кайнаар ажылаарыңа үе чарып, хөй боданмас-даа бис (каттырар).

рылап бээр мен дээрге, чамдык улус аңаа көңүс хамаарышпас, республиканың удуртукчуларының харылаар ужуруг айтырыларын салып туруп бээр аан, эпчок-даа. Ынчалза-даа дорт-ла И.Кобзоннуң дузалап, кичээңгейге ап, хайгаарап, деткиир хире айтырыглары база арбын болду. Чижээлээрге, «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалының удуртукчузу Игорь Дулуш ук фестивалга хамаарыштыр, оон акшаландырышының хамаарыштыр айтырыг салып, дуза дилээш, депутатка буклетти берди.

Иосиф Давыдович Германияга эмнелгеге ханынче эм дамдыла-дыр процедура үезинде чыдырда, В.В. Путин телефоннап келген. Президент артистен кадыкшыл байдалын айтырарга, ол: «Силер телефоннап келириңерге эки апардым» деп харылааш, «Путинбиотик» деп эм магалыг-дыр деп баштактанганын каттырып чугаалады. Оон бир база катап душчу

болза, «Газманов, Леонтьев кым-даа болза, келзин деп манап туру-вуста, ам база бо Кобзон келген ышкажыл» диип бужурганьп турар. Көрүкчүлөр ону каткы-биле болгаш адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алдылар.

Иосиф Давыдович шаанда 1975-76 чылдарда бе, Кызылга база кээп чораан. Ынчан Ян Френкель дээн ышкаш улуг композиторлар база Тывага аалдап чораан. «Тыва ам кандыг-дыр, аяныг-дыр бе?» деп айтырарга, ол «Аалчы кижиге келген черин багай-дыр деп турганын дыңнаан силер бе? Ындыг чүве каяа турар. Мен база-ла Тываны магадап тур мен. Кызыл улам аян кирип оорай-жыгаш-тыр. А тыва черниң агаар-бойдузу шуут катап-тынмас онза-дыр. Силерниң алдарлыг чаңгыс чер-чурттууңар, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгу чоргаарланып чугаалаар кижиге. Чаңгыс чер-чурттууларыңа мээң байырым кылдыр бо ырыны ырлап бээр силер дээн кижиге дээш, «Белой акации спелые грозды» деп турар чараш ырыны ырлап берди.

(Уланчызы 2-ги арында).

ЭГЕЛЭШКИНИ ДЕТКЭЭН

Эрткен чылдың февральда республиканың Баштыңы Москва хоорайның мэриязынга чурттуң буддисчи регионнарындан Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлгөн дайынчыларга тураскаа-дып, Поклонная дагда мемориалдыг комплекстиң төвүңгө хүрээни тударын саналдаан дилгени кириген.

А тудугну эгелээриниң бетинде аңаа сувурганын тургузарын Ш. Ооржак саналдаан. ТР-ниң Чазак Даргазының саналын Тываның Камбы-ламазы деткип, ындыг уткалыг чагааны Москваның эрге-чагыргазына кириген. ТР-ниң Москвада Доктаамал төлээ чериниң удуртукчузу Ч. Чоксумнуң дыңнатканы-биле алырга, буддий шажының Калмыкияда болгаш Бурятияда төлээлери ол эгелээш-кини деткээн болуп турарлар.

Ук эгелээшкенин Москваның мэриязы база деткээн болгаш мемориалдыг комплекстиң төл кезээңге чер участогун үндүрүп бээринге чөпшээрешкен.

Бистиң корр.

ШӨЛЭЭ АКШАЗЫ ШИЛЧИТТИНГЕН

ТР-ниң Саң-хөө яамызының дыңнатканы-биле алырга, 2006 чылдың май 25-те ТР-ниң республика бюджетинден кожууннарың болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче эге класс (1-4 класстарның) башкыларының ээлчеглиг шөлээ акшазын төлээр кылдыр 46,4 млн. рубльди шилчиткен, оон иштинде:

- Бай-Тайга – 2,2 млн. руб.
- Барыын-Хемчик – 2,3 млн. руб.
- Чөөн-Хемчик – 3,6 млн. руб.
- Каа-Хем – 1,7 млн. руб.
- Кызыл – 3,5 млн. руб.
- Мөңгүн-Тайга – 1,7 млн. руб.
- Өвүр – 1,8 млн. руб.
- Бии-Хем – 2,2 млн. руб.
- Сүт-Хөл – 1,8 млн. руб.
- Танды – 2,4 млн. руб.
- Тес-Хем – 1,6 млн. руб.
- Тере-Хөл – 0,4 млн. руб.
- Тожу – 1,4 млн. руб.
- Улуг-Хем – 2,7 млн. руб.
- Чаа-Хөл – 1,6 млн. руб.
- Чеди-Хөл – 1,6 млн. руб.
- Эрзин – 1,6 млн. руб.
- Кызыл хоорай – 11,0 млн. руб.
- Ак-Довурак хоорай – 1,6 млн. руб.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның депутаттарыңа дыңнадыры болза:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралы болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның ээлчеглиг 29-ку хуралы 2006 чылдың июнь 1-де Тыва Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңыңа 10.00 шакта эгелээр. Бүрүткээри 9.00 шакта эгелээр.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧААРТЫКЧЫЛАРЫНГА ШАҢНАЛДАР

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың май 18-те хүлээп алган № 642 доктаалы-биле өөредилге адырыңа Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын үндөзилеп тургускан.

Өөредилге албан черлеринге өөредилге программаларыңа, технологияларыңа болгаш төлөвилелдеринге инновацияны боттандырган өөредилге албан черлеринге Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирээзи-ле 100 муң рубль түңнүг 3 гранты шаңналын чылдың-на тыпсырын доктаалда айыткан. Ол ышкаш инновация езугаар ажылдап турар эң тергиин педагогика ажылдакчыларыңа бирээзи-ле 100 муң рубль түңнүг 3 шаңналды, класс (бөлүк) удуртукчуларыңа бирээзи-ле 30 муң рубль түңнүг шаңналды тыпсыр. Талантылыг болгаш салым-чаянныг аныяктарга болгаш школачыларга бирээзи-ле 30 муң рубль түңнүг 5 грантыны, талантылыг болгаш салым-чаянныг аныяктарга болгаш школачыларга аттыг бирээзи-ле 10 муң рубль

түңнүг 6 шаңналды тыпсыры көрдүңген. Хоорайда болгаш көдээде эң эки школа директорларын 2 автомашина-биле шаңнаарын доктааткан. Өөредилге албан черлерин шаңналга кирирде конкурс шилилгезин чорудар, оон кол негелделери болза: сөөлгү ийи чылда өөренип турарларның талазындан корум-чурум үрээрин болдурбааны; өөредилгениң болгаш кижизидилгениң түннелдериниң эки шынарлыгы, инновация, хүннүң негелдезинге дүүшкээ, социал-экономиктиг ажыктыгы болгаш өске-даа.

Чылдың-на педагогика ажылдакчыларыңа тыпсыр үш шаңналды алыр кандидаттар 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болгаш сөөлгү үш чылда дуржулгага үндөзилеттинген өөредилгеге чедишкinnerлиг болуру; эртемни

башкылаарыңа кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгага эки түннелдерни чедип алыры; мастер-классты дамчыштыр бодунуң башкы арга-дуржулгазын непередири, семинарлар, конференциялар, төгерик столдар болгаш ажылдың өске-даа хевирлери хамааржыр.

Үш эң эки класс (бөлүк) удуртукчузун шилип алырының негелделери болза, сөөлгү үш чылда өөренип турар кижизидилгелериниң кижизидилгезиниң шынарының байдалы; уругларның өзүлдезиниң хевирлеттинериниң оруктары, оларны боттандыра дээш удуртукчунуң чорудуп турар ажыл-чорудулгазы.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантылары республиканың өөредилге албан черлериниң доозар класстарда өөренип турарларны өөредилгеге, чогаадыкчы эртем-шинчилел ажылыңа болгаш хөй-ниити амыдыралыңа тергиин түннелдерни чедип алга-

Национал төлөвилел

нын илередир болгаш деткиир сорулгалыг. Талантылыг болгаш салым-чаянныг аныяктарга база школачыларга тыпсыр аттыг шаңналдарның кандидатураларын илередирде дараазында номинациялары барымдаалаар: социал шынары, активчинин хөй-ниити, уругларның болгаш аныяктар каттыжышының ажыл-чорудулгазына киржилгези; эртем-техниктиг болгаш уран чүүл чогаадылгазы, спортчу чедишкinnerи.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чылдың-на тыпсыр автомобиль шаңналын хоорайның ниити билиг школазының эң тергиин удуртукчузунга тыпсыр база бирээзин республиканың көдээ черинде школаңың эң тергиин удуртукчузунга тыпсырын Чазактын доктаалында айыткан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында өөредилге адырының конкурс комиссиязын Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының сайыды П.А. Морозов баштап турар.

КӨРҮКЧҮЛЕР КАДЫ ЫРЛАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). Көрүкчүлөр ол-бо ырыны деп дилээр-ле, артист амырап ырлап берип турду. Көрүкчүлөрдөн чагаа-бижиктер-даа эмгежок. «1964 чылда Москвага Тываның культура хүннери болуп турда, сценага силер-биле кады «Солнечный круг» ырлап турган 14 харлыг бичии оолду сактыр-дыр силер бе, Иосиф Давыдович? Ол оол мендир мен, залда ор мен» — деп каан чагаа-бижикчигешти номчааш: «Че, оолчугаш, бээр үнүп кел, ам база кады ырлажылы» — диди. Сценаже культура ажылдакчызы Оюн-оол Дөртөн-оолович Монгуш

(чурукта) үнүп кээрге, «О, оолчугаш шору өзүп кээп-тир аа!» — дээш артист каттырды. Олар Москвага 42 чыл бурунгаар ырлажып турган ырын кады ырлаштылар. И.Кобзон өөнүң ишти Наталья-биле 35 чыл кады чурттап турар. Олар беш уйнуктарлыг. Хоорай кыдыында тус бажыңныг. Бичии оолдар, уруглар боодал чечектер тутсу каалтарга, ол дораан уйнуктарын сактып, элээн каш ырыларны ырлады. «Кадайыңга серенада ырлап турар мен дег кижиделегейде чок боор» дээн уткалыг чараш серенадазын база күүсетти. Серенаданы чүгле ынакшаан кыс-

тарынга ырлаар джир ийик чоп, а Кобзон кадайыңга ырлап чоруур кижидир.

Башкыларга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, хоочуннарга тураскаадып хөй-ле ырларны, балладаларны, романстарны артист ол кезээ ырлады. Залга орган көрүкчүлөр ооң-биле кады сагыш хандыр ырлашкан. Тыва Республиканың удуртукчуларыңа чедип келгеш, кижиди бөрүзүндөн кайы ырыны дыңнаксап тур силер деп айтырып, чагыын езугаар ырлап берип турду. Шериг-оол Дизижилович биле Сара Монгушова Москва дугайында, Зоя Байыровна «Журавли» болгаш Бурятияның гимн ырын, Наталья Степановна Германова «Семнадцать мгновений весны» деп уран-чечен фильмден ырыларны дилээр, ол ырларны күүседип берди. Бурятияның гимнин депутады билер болбайн канчаар, улуг көдүрлүүшкүн-биле күүседип кагды.

Концерт доостурга, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак тыва чоннуң өмүнээзинден хүндүлүг аалчыга өөрүп четтиргенин илереткен.

Светлана БАЛЧЫР.
Концерттен чуруктарны В.БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

Айыткалды — анчыг сөс-биле

В. ОЮН ХЕДЕРЛЕНГЕН

Бөгүн Улуг Хуралдың ийи палатазының неделя бурунгаар үзүлгөн каттышкан хуралы болур, аңаа Тыва Республиканың Чазаның Даргазы республикада байдал болгаш 2006 чылда күрүне политиказының дугайында ээлчеглиг айыткалды депутаттарга бараалгадыр.

Сагындыраалы: айыткалды депутаттарга май 26-да, эртен пятницада, номчуур турган. Ынчалза-даа ону соңгаарладыр ужурга таварышкан — Хоойлужудулга палатазының спикери В.Оюн республика удуртукчунунга чагаа чоруткан, ында хуралды эрттирбезиниң бирээзинден бирээзи онзагай солун барымдаа-чылдактарны айыткан болган. Бирээде, Оюннуң бодалы-биле алырга, ыңдыг хуралды эрттирери кедергей нарын херек болур, ол дээш ийи палаталарның даргаларының аразыңга баш удур дугуржуушкун болгаш чөпшээржилгелер херек. Ийиде, палаталарның каттышкан хуралын республиканың болгаш күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчузу чарлаар эрге-хоойлу дүрүмнерде чок болуп турар. Үште, ийи палатаның даргалары иелээ кады айтышкын үндүрери эргежок чугула, аңаа болур хүннү, үени болгаш черни айтыр...

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, калчаараан дүжүметсиг чоруктун болгаш ужур эдиртириниң эң-не «чаагай» чаңыл «саазыны» ол бооп турар. Хоойлужудулга палатазының даргазы анаа-ла хедер-

ленгени ол, аппарат дүжүметтериниң деннелинге шитпирлеп каар бөдүүн-не организастиг херекти Конституцияда көрдүнгөн Чазак удуртукчунуң айыткалыңга ажып эртер арга чок доктар кылып каан. Ажыы-биле чугаалаарга, ооң ужурун кижиди билер арга чок, черле ынчаш спикер чүңү күзээн чүве ийик. Азы Оюнну, ду-маа-халаң оолчугаш ышкаш кылдыр, бүгүдениң билер апарганы эгелээшкини дээш Бүрүн эргелиг төлээниң кончуп каапканының соонда аныяк-чаш политикажылдакчы шуут-ла ээдереп калганы ол чүве ийикпе, азы, мырыңай сыр дидир болуп, айтышкыннарны парламентиниң дыңнаарын хүлээндирип турар конституция-даа аңаа айтык эвес, айыткалдың автору — Чазак болгаш республика удуртукчузу-даа, регионнун күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының аразыңга кандыг-даа кырыш-чогушту болдурбас деп президентиниң Бүрүн эргелиг төлээниң шыңгыы айтышкыны-даа безин айтык эвес деп ооң каржы болгаш турамык езу-биле элдээртип турары ол чүве ирги бе?

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының мергежилин эде белеткээр, билин бедидер болгаш стажировкаларының күрүне чагының дугайында 2006 чылдың май 18-те доктаалды Чазак хүлээп алган.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының мергежилин эде белеткээр, билин бедидер болгаш стажировкаларының хереглелин хандырап талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының системазында кадрлар политиказының Концепциязын боттандырап сорулга-биле 2003 чылдың май 27-де № 58 «Россия Федерациязының күрүне албанының системазының дугайында», 2004 чылдың июль 27-де № 79 «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлуларга, 2006 чылдың апрель 21-де № 1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга үндезилеп ону кылган:

күрүне чагының дугайында Дүрүмнү бадылаан;
күрүне чагыкчызы Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы болур, чагыгны республика бюджетиде-биле боттандырап;

доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының контроль эргелелинге дааскан.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының бодунуң орулгалары болгаш үндүрүг онаалдазының объектизи болур хууда эт-хөреңгизи, эт-хөреңгиге хамаарышкан хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында доктаалды 2006

чылдың май 18-те хүлээп алган

2004 чылдың июль 27-де №79 «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлу болгаш 2006 чылдың апрель 21-де №1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга үндезилеп, доктаалды кылган.

Медээлер бээриниң Дүрүмүн, Чурумун бадылаан.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын транспорт-биле хандырап база албан хереглелинге хууда оларга компенсация төлөп бээриниң талазы-биле Дүрүмнү бадылаарының дугайында 2006 чылдың май 18-те доктаалды хүлээп алган.

2004 чылдың июль 27-де № 79 «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 53 чүүлүңге, Тыва Республиканың 2006 чылдың апрель 21-де №1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының күрүнениң немелде магадылалдарын боттандырап-биле доктаалды кылган.

Транспорт-биле хандырылган талазы-биле Дүрүмнү бадылаан: ук доктаалдың күүселдези-биле холбашкан чарыгдалдарны республиканың бюджетинде ол чылда көрдүнгөн акша-хөреңгиниң хемчээлиниң иштинге чорудар;

бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанынга дааскан.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын сургакчыларының Чурумун болгаш байдалдарын

бадылаарының дугайында 2006 чылдың май 18-те доктаалды хүлээп алган.

2004 чылдың июль 27-де №79 «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 52 чүүлүңге, Тыва Республиканың 2006 чылдың апрель 21-де № 1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр ону кылган.

Бо талазы-биле Дүрүмнү болгаш сургакчыларының байдалдарын бадылаан:

ук доктаалдың күүселдези-биле холбашкан чарыгдалдарны республика бюджетинде Тыва Республиканың ук күрүне органның тударыңа көрдүнгөн акша-хөреңгиниң хемчээлиниң иштинге чорудар;

бо доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязынга дааскан.

Тыва Республиканың норма чок ажил хүннүг күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын чыл санында төлевирлиг немелде шөлээ бээриниң байдалдары болгаш чурумунуң дугайында доктаалды 2006 чылдың май 18-те хүлээп алган.

«Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 45 чүүлү, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Хоойлузунуң 19-ку чүүлүңге дүүштүр ону кылган.

Бо талазы-биле чыл санында немелде төлевирлиг шөлээ бээриниң байдалдары болгаш чурумун бадылаан:

бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Даргазының күрүне албанының болгаш кадрлар политиказының эргелелинге дааскан.

Чоннуң үңү

ЕЗУЛУГ УДУРТУКЧУ

Бо материалды бижиринче ала-чайгаар холум демир-үжүктү сегирип алырынче албадады. Өске эш-өөрлер Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының он үш депутаттарының дугайында бижигилээн, ынчалза-даа мээң сагыш-сеткилимге ол четпээн.

Президент Шериг-оол Дизижилович Ооржакты эки таныыр мен, каш катап ужуражып чугаалажып чордум. Эки мөзү-бүдүштүг, хөй ажы-төлдүң үлегерлиг адазы кижидир. Берге үелерден эгелээш, бо хүннерге чедир тыва чоан ашаттапайн, суксатпайн, мога-шылаг чок ажылдап келген күрүне баштыңчызын үнезин чок мегелер-биле депутаттарның шүгүмчүлөп турарыңа таарзынмастыр мен.

Боттарының канчаар ажылдап турарын шүгдүнмейн, анализтеп көрбейн, өскээр баарга кайгаардыр мен.

Бодун боду билинмес,
Морзук калчанын билбес,
деп улустуң мерген чугаазы бар ышкажыгай.

Бо эртип келген үелеривисте бергелер турду. Ам аңаа көөрде, дыка өскерлишкыннер бар. Улус чон боттуг шын чүвени караа-биле көрүп турар. Тыва чоннуң амыдыралы кудулаан дээрге, шыңга дүүшпес. Чүгле улустуң кеткен хевинден безин хайгаарап көрүнерем, оон илден көстүп турар. Улустуң хуузуңда машина садып ап турары көвүдээн.

Назы-хары улгаткан, аараан-аржаан кижилерге, өскүс-чавыс чаштарже, чединмес өг-бүлелерже Чазак улуг кичээниң салып турар. Ажыл чок кижиге күрүне ай санында акшаны берип турар. Оон-даа өске күрүнениң ачы-буянын ап турар кижилер хөй.

Шериг-оол Дизижилович тыва чонну бо хире эки орукке эккелген. Россияның Президентизи В.Путинниң безин бедик үнелээшкинин ол чедип алган ат-алдарлыг улуг күрүне ажылдакчызы-дыр, ооң дөзү канчаар-даа аажок быжыг.

Тыва күрүнени 15 чылдарның иштинде баштап келген угааныг, көскү күрүне ажылдакчызының ат-алдарын куду базарын оралдажып турар бөлүк депутаттарның шын эвес ажыл-чорудулгазы дээш бодум хуумда буруу шавардыр мен. Депутат кижини чон соңгуп каан, чоннуң үнелээшкини чедип албайн турар депутаттары моон соңгаар сонгаан ажы бар бе? Алды арга, беш меге-биле шак-ла ынчаар депшип турар депутаттарывыс бары чажыт эвес ышкажыл. Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары Чазак Даргазынче чеже-даа семээшкыннер кылза, оон чүү-даа үнмес. Харын-даа боттарының чези-холазы улам көстүр.

Ам-даа ооң кылыры-биле баш бурунгаар планнап алган ажылдары эгээртинмес. Чижээ: демир-орук тудуунун дугайында айтырыг чогуумчалыг шиттирлеттинип турар.

Кайы дарга канчаар ажылдап турарын чон эскерип, билип турар. Тыва чуртувустуң моон соңгааргы хөгжүлдезин, амыдыралын ханы сайгарып билип чоруур Кижиди Шериг-оол Дизижилович деп чугаалазымза ында кандыг-даа частырыг чок. Ынчангаш тыва чоннуң сагыш-сеткилинде чоок бооп артып каар билдиг удуртукчу ол.

Сандю ТЮЛЮШ.

Сүт-Хөл кожуун,
Кызыл-Тайга суур.

Уруглар камгалалының хүнүнге

АЛДЫ ХАРЛЫГЛАРНЫҢ
ДООЗУКЧУ БАЛЫ

Май 30-де Кызылдың 20 дугаарлыг школа назыны четпээн уруглар албан чери боттарының алды харлыг чаптанчыг-байларының доозукчу балын эрттирген. Уруглар сады-биле байырлажып, школачы амыдыралче үдедип турар курзукпайларның бараалгатканы танцы-сам, ыры-шүлүүн ада-иелер улуг сонургал-биле көргөннер.

20 дугаарлыг уруглар сады бо чылын школаже 15 уругну үдээр, а үделге байырлалыга 12 уруг киришкен: 6 уруг, 6 оол. Өңгүр чараш пла-тфельерлиг, ак бантиктерлиг уругларны кара костюмнерлиг чажыттары болур узун-чолдак оолдар байырлал шинчилиг дериттинген үделге залынче хөгжүм аял-газының үделге-биле чедип алгаш кирип кээп, долгандыр кылаштааш, янзы-бүрү өңгүр сан-дайларга олурткаш, мөгейишкин-биле хүндүлел бараалгазын кылырга, ада-иелер адыш часкаашкыннары-биле чаптап уткаан. Олар ада-иелериниң мурнунга «өзүп келгенин», эрестин көргүскеннер. Садик-биле байырлажып чоруп турарының, «улуг» апарганының дугайында ыры-шүлүктөрүн олар бараалгаткан. Баян үделге-биле чаптанчыг-байлар бир үн-биле ырлажырга — үннериниң чидиг, арыг деп чүвезин. Шүлүк чугааларының тодазын.

Чаштарның школаже баар белеткели кайы хирел, санап билир бе дээрзин Шапокляк кырган-ава келгеш хынап, оларны багай аажы-чаңга өөредир дээш кызыткан.

Светлана Владимировна тывыс-кан. Ада-иелерниң мурнундан ажы-төлүн эки ажаап-тежээп, ыры-шүлүк, танцы-самга, үжүк-бижикке өөреткени дээш өңгү «Рубин» деп телевизорну садиктин администрациязынга тывыскаан. Алды харлыгларның доозукчу балы ниитизи-биле кончуг хөглүг эрткен.

Уругларны эпчосунуучал, ыядычал аажы-чандан чарар, хүндүлээчел болурунга, мөзү-шынарын хевирлээринге, бодун хүндүлөп билеринге баштай-ла өөредир албан чери уруглар сады деп бодаар мен. Садикке өскен

Ынчалза-даа ооң соругдаан күзелдери боттанмай барып, уруглар онга чедир саннарны шалыпкыны кончуг черден чыып алгаш, саннарның чурум-чыскаалының аайы-биле чыскаалып, бо талазы-биле мергежилдин бадыткаан.

Даразында Шапокляк кырган-ава школаже баарда уругларга кандыг өөредилге херекселдери херегин хынап, ук херекселдерниң аразына бодунун улуг рогатказын болгаш янзы-бүрү ойнаарактарын салып, будаарын оралдашкан. Ынчалза-даа уруглар ол бүгү херекселдерден школага чүү кончуг чугула херектин ылгал билерин бадыткааннар. Ада-иелер база уругларын школаже белеткеп тургаш чүү херектиг, чугула болурун билерин көргүскеннер.

Байырлалдың төнчүзүнде доозукчу уругларга эштери болгаш башкыларын тырттырган өңгүр чараш улуг альбомнарны уруглар садының эргелекчизи

уруглар өске эш-өөрүнге (садик барбаан) бодаарга, эш-өөр деп чүвени билер, «арны часты берген», пөрүк чандан адырылган, үжүктөрү болгаш чаңгыс-ийи-даа ораныг саннарны кадып-казырынга, чуруп-бижирирге, ырлап-шүлүктээринге черле шору өөренип алганы-биле ылгалдыг болурлар. Ынчанмай канчаар, уруглар албан черлеринде тускай дооскан эртемниг специалистер ажилдап турар болгай — олар бичии чаштар-биле канчаар чугаалажырын билерлер. Ынчангаш өөредилге айтыры база национал төлөвилелче кирип турар болганда, уруглар садтарыга уругларны хүлээп алырының айтырыгларын дарый шитпирлээри чугула. Чүге дизе дыка хөй уруглар ээлчег манап тургаш-ла, школа баар үези чедип келир апарганы амгы үеде чажыт эвес-ле болгай.

Каң-оол САТ.

«Светофор! Светофор!»

«Светофор! Светофор!». Уругларның шак ындыг демниг болгаш хөглүг алгызы-биле Кызылдың №21 уруглар садынга «Айыыл чок чоруктуң азбуказы» деп оюн-тоглаа май 30-де эгелээн. Хоорайның эң эки дээн уруглар садтарының бирээзи Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан оюн-тоглааның бо чылгы темазын уругларның орукка айыыл чок чоруунга тураскаатканы ол. Бо чылгы солун байырлалды башкылар уругларның боттарының киржилге-биле эки

тарны шын эвес, багай чүүлдерге өөредирин кызытты. Ынчалза-даа уруглар боттары-ла ооң-биле чөп-шээрешпейн турарын илереттилер.

Уругларның бо байырлалының үезинде чараш, билдингир ырылар, хөгжүм үнү хире-хире болгаш-ла таарыштыр чаңгыланып турду. Ону сценарийге таарыштыр хөгжүм башкызы Сергей Анатольевич Лунговтуң каастааны мактанчыг.

Уруглар ырлажып, ойнап турда, КАИ ажилдакчызы үнүп келди. Ол база-ла тывыгыр, ча-

белеткээни оюн-тоглаа үезинде-ле көстү берди. Мындыг чидиг айтырыг талазы-биле өөредилгиг уттенникти уругларның боттарының киржилге-биле эрттирери болдунмас деп чүве билдингир. Кижизидикчи башкылар чаш уругларны бо байырлал үезинде безин кижизидерин болгаш сургаарын утпааны оюн үезинде-ле илдең болду.

Уругларның оюн-тоглаазында черле ындыг. Ооң эки-даа, багай-даа маадырлары турар. Светофор үнүп келгеш, чараш, бөдүүн сөстөрлиг ыры-шүлүктүн дузазы-биле уругларга орук шимчээшкенин кол-кол демдектерин тывыгыр, чаштар сактып алырынга эпиг кылдыр тайылбырлап берди. Уруглар бир дем-биле кайы демдек чүнү айтып турарын Светофорга чугаалап бердилер.

Орус улустун тоолдарының маадырлары Сапыктыг диис биле Маадыр уругларга боттарының талазындан чагыг-сүмезин бердилер. Ынчалза-даа олар көзүл-бейн баар аразында Бармалей хенертен үне халып келгеш, чаш-

раш шүлүк-биле орук шимчээшкенин үезинде уругларның кылып болбас чүүлдерин сагындырды. Чижээлээрге, маңнап чораан машина-техника соондан халбактанып болбас, орук ортузунга бөмбүк-биле ойнап болбас, кудумчу кежерде светофорнун чадаг кижиге ногаан чырыын ажылгаар дээн чижектиг. КАИ ажилдакчызы бодунун тайылбырының үезинде база-ла уругларның боттарын кириштирди.

Июнь 1 — чүгле Уруглар камгалалының хүнү эвес, а чайның база баштайгы хүнү. Байырлалдың организаакчылары Людмила Николаевна Ромашенко, Галина Валентиновна Черезова дээш, өскелер-даа ону база утпааннар. Өң-баазын каас-чараш кылдыр кеттиген Чай үнүп келгеш, уругларны чайгы үениң онза чараш талалары-биле таныштырып, уругларны хөглетти. Аңаа хөглүг Клоун база улажып, чайның эң чараш өңнери-биле уругларны танчыладып, ойнатты.

Уруглар садының бүгү бөлүктөрүнүн чаштары ол хүн чүгле ойнап-хөглөп алган эвес, а орук шимчээшкенин мурнунда өөренип турганы бөдүүн демдектеринин дугайында билин база катап быжыглап алганнар. Оларның омак арын-шырайларындан бо байырлал канчаар-даа аажок солун эрткен-дир деп билдим. Ынчанмай канчаар ону эрттирип турар кижилер оларның кижизидикчи башкылары, боттарының ажылының мастерлери болгай. Олар уругларга кажан, чүнү өөредирин кымдан-даа артык билерлер.

Байырлал доостурга, садтын поварлары уругларга кижизидикчи чимистерден кылган биче соктарны үлөп берген.

Бистиң корр. Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

УРУГЛАР
БАЙЫРЛАЛЫНДА
ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Тыва Республиканың Чазааның май 25-те № 682 доктаалы-биле бадылаан планда бо чылдагы байырлалда хөй хемчеглерни көргөн

Өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза албан черлери, школа-интернаттар спорт хемчеглерин эрттирип турар.

Хүреш талазы-биле уругларның үшкү фестивалы 5 чыл стадионга дүүн эгелээн, бөгүн уламчылаар.

«Уруглар. Техника. Чогаадылга» деп республика фестивалы июнь 1-де 12 шак 30 мин. турда Тыва эки турачылар кудумчузунга эгелээр.

«Уругларга — тайбың» деп ачы-буян акциязы июнь 1-де 10 шакта Арат шөлүнге эгелээр: асфальтыга чурук чурууру, викторина, чурулга уран чүүлүнүн делгелге-биле.

«Ынак хоорайым» деп темалыг асфальтыга чурурунун мөөрейи ол-ла үеде болур.

В. Көк-оол аттыг театрга «Мини-мисс — 2006» республика мөөрейи бөгүн 14 шакта эгелээр.

«Кады танчылаалы» деп уруглар дискотеказы — бөгүн 17 шакта «Строитель» Культура бажыңына.

Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан «Буянынг часкы неделя» деп аныяктар акциязы май 22-де эгелээн, ол уламчылаар.

Июнь 2-де 12 шакта Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажың-интернадынга инвалид уругларның уран чогаадылганының фестивалы эгелээр.

Июнь 3-те 14 шакта Улусчу чогаадылга бажыңына кады багай уругларга тыва эстраданың «сылдыстары» болгаш уруглар коллективтери ачы-буян концертин көргүзөр.

Июнь ай дургузунда уругларга идик-хеп чыылдазы уламчылаар.

Уруглар байырлалын эрттиреринге дыка хөй ямылар, ведомстволар киржип турар.

ЧУРТТУҢ БИРГИ УДУРТУКЧУЗУНДАН ОЛ ХАМААРЖЫР

Чурттуң Президентизиниң бо чылгы 7-ги Айыткалын аналитиктер Россияның эң-не «балыг» черинге деген деп үнелелди берген. Херек кырында В.В.Путин чуртту бурунгаар шимчедир талазы-биле чонун үнүн дыңнап, бир дугаар улуг базым кылдырган деп болур. Чүгле акша-биле демисежири эвээш-ле ыйнаан, чон караа-биле көөр, кулаа-биле дыңнаар кылдыр сөс-биле эвес, чаа угланышкыны херек кырында амыдыралга боттандыраары чугула. Ону чедип алырынга, хээли ап өөрөнгөн бюрократтар, улуг бизнестин болгаш дээди эрге-чагырганың дүжүметтери шаптыктаары чугаажок. Херек кырында ол болдунар бе деп айтырыг тургустунуп турар.

Сөөлгү хүннерде өөрүнчүг медээлер дыңналып турар апарган. Күрүне албанындан хээли ап турган чамдык дүжүметтерни үндүргөн. РФ-тиң Чиңгине прокурору В. Устинов «Организастиг кем-херек үүлгедиглери Россияның национал байдалынга айыылды тургузуп турар апарган» деп шыңгыы медеглелди үндүргөн. Маңгысталчак амыдырал-биле чурттап чоруур кижилерниң арыглаашкынын чорудар ажилды уламчылаар деп, В.Путин бадыткап турар.

Президентиниң Айыткалының хээли алыр чорук-биле демисел чорудар кезээн РФ-тиң Чазаа канчаар күүседип эгелээнил деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Ону күүседир талазы-биле механизм ажилдап эгелээн. Ынчалза-даа чогумчалыг ажил чорбайн турар деп, политологтар чугаалап турар. Күрүне албанындан чамдык дүжүметтерни үндүр сывырган деп турар, ол бадыткаптынмайн турар. Олар «бодунуң күзелим-биле үнген мен» деп билдиреишкүн бижээш үнүп чоруй барганнар, а херек кырында ажил-

дан үндүрбээн, оларны өске ажилче шилчидип каан болуп турар. Японияга, Мурнуу Көреяга, АКШ-ка болза, күрүне өнчүзүн оорлаан дүжүметтерни болгаш бизнесменнерни бажыңнап каар, Кыдатка болза, боолап кааптар. Чиңгине прокурор В. Устиновтун чугаалап турары-биле алырга, кем-херек үүлгедиглери политиктиг адырже шилчидип берген деп турар. Ынчал кээрге, политиктиг камгалакчылар тыптып кээр ышкажыл. «Арыг холдуг операцияны» Президент боду удуртур болза, ынчан тиелелгени чедип ап болур.

Моон мурнунда американың президентизи чораан Г. Гувер: «Капитализмниң эң-не чидиг айтырыгы — капиталистерде. Олар хөлүн эрттир хоптак» деп чугаалаан. Ооң бо берген үнелели бөгүнгү Россияның бизнесменнеринге кончуг тааржыр. Олар ниитилелдиң хөгжүлдезинче сагыш салбайн, боттарының дужунда байып чоруурлар. Президентиниң бо чылгы Айыткалын амыдыралга боттандыраарыга олар улуг шартараазынны болдурган билдингир.

Чазый-чилби кижилер хээли бээринге акша-төгерикти харамнанмайн турар. Г. Грефтиң бадыткап турары-биле алырга, бо хүнде

лицензия бергени дээш хээлиниң хемчээли ортумаа-биле 50 муң доллар четкен. Чүгле тудуг рыногунда бир чылда хээлиниң хемчээли 3,5 млрд. доллар чедип турар. Бизнесменнер хээлиниң чик өртээ-биле аукционнарны, керээлерни, чагыгларны, чингелделиг тарифтерни, каайлы ойнап турар

В.Путин: «Бүгү күш-биле болдунар-ла хемчеглерни ап чорудуп турувуста-ла, бистиң хөгжүлдезиниң оруунда кончуг улуг шаптаразынны, хээли алыр чорукту, ам-даа ажып эртип шыдаваан бис».

болганда, олар акшаны камнап ап, улум-на байып турарлар. Чуртталга тудуунун чер участоттарының 90 хуузун хээли чуруму-биле ап турары чажыт эвес апарган. Россияның тудугларындан бизнестин чылда орулгазы 50-60 хуу чедип турар, ол Европа чурттарының хемчээлинен 10 катап ажыг болуп турар. Ол талазы-биле чаңгыс бо чижекти кирирге, четчир. 2005 чылда Россияның бөлүк улуг хөрөнгитеннериниң орулгазы 75 хууга өскөн болгаш Россияның алдын-валюта курлавырының шупту каттышкан түңүндөн ажып турар. Борто база чижекти кирип көрейн. Билдингир олигарх хензиг када Москвага чедип келгеш, бодунуң аалчыларын американ артистерниң «сылдыстары»-биле хөгледипкеш, оларга 1,5 млн. долларны төлеп берген. Моон алгаш

көөрге, улуг дужалдыг дүжүметтерге, судьяларга, прокурорларга, депутаттарга, милицияга, болчукчуларга чеже хире түңнү салыптары ол кижилерге чик чүве ышкажыл.

Амгы Россияда кижилер чүден-даа кортпастан, ниитилелде чөптүг чорук чок апарган. Дагаа азы хой оорлааны дээш шиидип каап болур. Бир эвес сенаторлар азы депутаттар миллиону оорлап алган болза, ооң түңнели кандыг болуру? Борто номчукчу боду харыялаптар боор. Билдингир социолог Юрий Леваданың чугаазы-биле алырга, «кым, кымдан-даа кортпас апарган».

Хээли алыр чорукка удур хөделир дугайында хоойлу телевиделинге эдилгелерни Күрүне Думазы мынчага чедир бадылап чадап каан. Эдилгеде өнчүнү хавыраары көрдүнүп турар. Улуг бизнестин акша-төгери-биле эрге-дужаал чедип алган чамдык депутаттар 10 чыл иштинде бо эдилгени «базып» келген. 2004 чылда Кеземче кодекизинден «өнчүнү хавыраар» деп сөстү безин ушуп каапкан. Чиңгине прокурор В. Устиновтун «организастиг кем-херек үүлгедии политикаже шилчий берген» деп чугаалап турары таварылга эвес.

Миллионер-дүжүметтерниң чаагайжыттыг тускай бажыңнар болгаш дачалар тудар бүгү

Россияның шалыпчы тудуу ам-даа уламчылавышаан. Россияның акша-хөреңгизи-биле даштыкыда хөй шимчeves хөреңгини садып ап турар кижилерниң дугайында айтырыг чаңгыс бо хүн тургустунуп келбээн болгай. Бизнестин улуг кезии хөлегелиг экономикада турары чажыт эвес-ле, ынчангаш оон улуг хээлиниң үнүп турар чылдагааны ында. Бистиң хөлүн эрттир бай-шыдалдыг апарган олигархтарывыстың «Лондон шуулганынга» чылдың-на Россияның экономиказын чугаалажып турарының чажыды чүде деп бо-даар силер. Ында Россияның экономиказынга ажыктыг кандыг-даа чугаа турбайн турар. 1990 чылдарның эгезинде Россияны канчаар үптөп алгаш байый бергенин, ам чүнү ап чиптерин бодап турарлар.

Кончуг чидиг айтырыгны Россияның Президентизи В.В.Путин бодунуң бо чылгы Айыткалында көдүрүп үндүргөн. Ону россиянар деткип турар. Чамдык политологтарың чугаалап турары-биле алырга, бир эвес хээли алыр чорук-биле демиселди чурттуң бирги удуртукчузу деткип, ону боду дорт удуртпас болза, аңаа Россияның ИХЯ-зы-даа, прокуратура, Федералдыг айыыл чок чорук албаны, суд-даа күш четпес деп санап турар. Бо халаптыг «хамчык» чурттуң дээди удуртулгазында чеде берген дээрзин чугаалап турары ол. Бо айтырыгга харыыны каш неделя болгаш билип алыр бис деп политиктиг тайылбырлакчы Вячеслав Костиков бижип турар. Айыткалда чугаалап турары эрге-чагырга, бизнес болгаш кем-херек үүлгедиглериниң аразында тутчу берген айыылды Президент үзе шаап шыдаар ирги бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр.

Сергей ХЕРТЕК
белеткээн.

КОСЫГИН РЕФОРМАЗЫНЫҢ БУУРААШКЫНЫ

Сөөлгү үеде Россияның массалыг информация чепсектеринге ССРЭ үезинде социалисттик экономиканың болгаш социалисттик ажил-агыйның материал-техниктиг баазазына рынок экономиказынче шилчилге болдунар бе, болдунмас бе дээр дугайында элээн чугаалар, маргылдаалар чоруп турганын номчукчулар билдир боор. Россияның либералдыг экономистери, ылаңгыя даштыкыга эртем-сургуул чедип алган кижилери ССРЭ-ниң ажил-агыйын планнаашкынын үндезининге чорудуп, бүдүрүлгө черлерин шимчээр харыкчок кылдыр дужап-хүлүп каан болганда, чижилге-биле ажилдаары болдунмас деп турар. Олар эргижиреп ирип калган бажыңга капитал септелге кылырыны орнунга, тудугну чаазы-биле эгелээри белен, ажилдаарга эптиг болгаш шынары эки деп санап турар. Азы өскээр чугаалаарга, «алдынын алгаш, аптаразын октаар» дээни ол. Хуужудулга эгелээн деп чар үнген соонда, социализмниң үнелиг чүүлдерин, улуг-улуг күчүлери ону организаптап чоруткан бөлүк кижилер үлежип апарганын чон билдир-ле болгай. Олар ам «дээп болбас демир өргөн, артап болбас алдын өргөн» дег чурттуң бүгү структураларынче быжыг дазылдарын суп алган, чамдык дүжүметтерни шимчетпейн, командылап оргулаар апарган.

Өске таланың экономистери ирик бажыңны бузуп үревейн, ооң капитал септелгезин чаа технологиялар-биле кылып алыры ажыктыг деп санап турар. Ол дээрге улус ажил-агыйына экономиктиг методтарны непередиб тургаш, рынок харылзааларын быжыглап, чонга аарышкылыг эвес кылдыр рынокту хөгжүдери-дир. Бо угла-

ныышкын-биле ажилдап турар чурттар ону бадыткап турар.

ССРЭ үезинде чурттуң ажил-агыйын рынок экономиказынче шилчидер талазы-биле дилээш-киннер, саналдар чамдык удуртукчу кижилерниң талазындан үнүп турган. 1965 чылга чедир ССРЭ-ниң үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли өзүп, энергетиканын, тудугнуң, аар-чиик үлетпүрнүң улуг-улуг бүдүрүлгелери планда айыттыгган хуусааларында ажылгала киргилген. Чонун материалдыг чаагай чоруун бедидер талазы-биле хемчеглер алдынып турган. Ындыг-даа болза, улус ажил-агыйының кол көргүзүлгери бадып, үлетпүр бүдүрүлгелериниң продукциязы болгаш национал орулганы кол фондуларга хамаарыштыр алырга кудулап, күш-ажылдың бүдүрүлгелүүнүң өзүлдези үлетпүр адырында чавызай берген турган. Ол дээрге совет экономиканың кол көргүзүү болгай.

Ол үеде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы турган А.Н. Косыгин чурттуң экономиказында тургустунуп келген байдалды бүгү талазы-биле сайгарып көргөш, ону экижидериниң хемчеглерин СЭКП ТК-ның Политбюрозунга кириген кижидир. Ук саналды чүлдүгүнүп көргөн соонда, айтырыгны белеткээш, СЭКП ТК-ның Пленумунга илеткеп кириерин ооң бодунга дааскан турган. Ол чурттуң дээди эртем-шинчилел институттарының, эртемнер академиязының, саң-хөө органдарын кириштирип тургаш, экономиканы быжыглаарының хемчеглерин ажилдап кылган.

1965 чылдың сентябрьда СЭКП ТК-ның Пленумунга «Үлетпүр бүдүрүлгелерин эргелеп-башкаарын экижидип, планнаашкын-

ны чаартып, үлетпүрге экономиктиг деткимчени күштелдирер» дугайында илеткелди кылган. Косыгинниң илеткелдиниң стратегтиг кол угланышкыны кандыг болганын? Бирээде, бүдүрүлгө черлеринге ажил-агыйны башкарып чорударына хостуг аргаларны бээри, төптөн холгаарлаар чорукту болдурбазы, ийде, бүдүрүлгениң болгаш ажилчынарның ажылының түңнели дээш сонуургалын бедидери, үште, үлетпүр бүдүрүлгезин дивискээрлер аайы-биле эргелеп-башкаарын сокаткаш, адырлар аайы-биле эргелеп-башкаарынче шилчидери турган. Реформаның кол утказы болза, административтиг бюрократчы планны ап октааш, рынокка үндезилеттинген боттускайла ажил-агыйны чорудары турган. Ол болза планнаашкындан хосталыр дугайында айтырыгны көдүргени болур.

Пленумнун доктаал-шитпирлери үнген соонда, изии-биле элээн ажилдар кылдыгган. Косыгин реформазының баштайгы түңнелдери багай эвес болган болгаш сески беш чыл планы бедик көргүзүлгө-биле күүсетинген. Национал орулганың өзүлдезиниң темпизи чылда ортумаа-биле азы 1961-1965 чылдарда 6,5 хуу турганындан 1966-1970 чылдарда 7,8 хууга чедир өскөн. А оон соонда чылдарда ол көргүзүгү улам чавызап, харын-даа 1980-1990 чылдарда чүгле 2,4 хуу болган.

А.Н.Косыгинниң реформазының салым-чолунга ол үеде тергидеп турган шериг экономиказы аар уржуктарны таварыштыра берген. Ынчан шеригниң бюджетти чажыт турган болгаш, ооң чүгле кол көргүзүлгелерин айтыр турган. Дыка хөй акша ССРЭ-ниң камгалалы, социалисттик болгаш капита-

листиг ийи системаның удур турушкуну, космоска тергидээшкени саң-хөөнү чаңгыс талалай көөрүнчө албадап турганы ол.

Ооң-биле чергелештир рынок экономиказынче шымнып кириптерге, ажил чок чорук тыптып кээрин эскерип каан улуг-улуг бүдүрүлгө черлериниң, ажил-агыйларның удуртукчуларының, төптүң болгаш тус черлериниң чамдык бюрократтарының думчуу тыртылып үнгөн. Ооң уламандан улус ажил-агыйының чарлаттыгган Косыгин реформазын чорударына бергедээш-киннер чидиби-биле тургустунуп эгелээн. Ажил төлевириниң үндезининге дүүштүр бараан хандырылгазы чедип-пестээн. Ындыг чүүл чүгле бистиң Тывага эвес, бүгү чуртка дески турган. Бүдүрүлгө черлериниң материал-техниктиг хандырылгазы, дериг-херекселдер, тудуг материалдары күрүне бюджетин деннештиреринге амыр эвес айтырыг бооп турган хире.

Реформаның оруун дуглап турар моондакты чайладыр дугайында партияның 23,24-кү съездининиң ажылынга киржиб турган делегаттар чүве чугаалаваан бооп турар. Косыгин боду безин ол дугайын хуралдарга чугаалавайн эрттирип турган кижичүве-дир. Кажан 1971 чылда партияның 24-кү съездининге Чехословакияның Чазааның даргазы Л. Штроугал-биле беседа үезинде реформага хамаарыштыр ол мынча дээн: «...Чүү-даа артаан, шупту буступ дүшкен. Бүгү ажылдарны тургузупкан. Реформа ону көрбес кижилерниң холунче кирген. Пленумнун материалдарын мээң-биле ажилдап кылып турган кижилерни ажилындан чайлаткан, а өскелерни келдирип алган. Оон чүнү-даа манавайн турар мен». Мында

кымнарның дугайында чугаалап турары билдингир ышкажыл. СЭКП Төп Комитеди, Политбюро реформаны боттандырап талазы-биле Косыгинге ажык орукту бербейн барган.

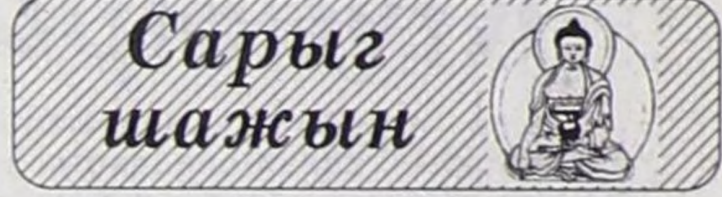
Реформаның талаалкчылары эвээш болганындан ону эчизинге чедирери болдунмас дээрзин Косыгин медеп билгеш, ону оон ыңай уламчылаарын күзевейн барган. Косыгинниң реформазының кол идеялары-биле кыдат реформаның адазы Ден Сяо Пин ооң салгакчылары чепсеглени шаап алгаш, боттарының чуртунга ону боттандырып, ажылгап эгелээн соонда, Кыдаттың экономиказынга улуг көдүрүлүшкүн болган. Ында болуп турар экономиктиг хуулгаазынарда чон бүзүрөп, ону деткип берген, даштыкы капитал савазын ажыр үерлээн хем дег, ооң девискээрин хөмө алы берген. Оларның делегейде ат-алдары алган, оларның үнүн тооп көрбес ындыг чурт, ындыг чон делегейде чок апарган.

«Демократияның чыды безин чок, акша-көпөөктиң үнези чавыс, коммунистер тергидээн Кыдат-биле экономиктиг харылзаа тудуп болбас» деп чоокка чедир-ле алгыржып турган Чубайс, Гайдар, Бурбулис сугларның аксы хак дээн.

Бистиң мурнуу талавыста турар улуг Кыдат Улус Республика биле Россияның аразында харылзааларның экижиб турары, бистиң республиканың амыдыралына ажыктыг болбастың аргазы чок. В.В.Путинниң Кыдатче аянчоруу ону бадыткап турар. Бистиң саарлыкчы, сайгарлыкчы кижилеривске улуг орук, кыдат хананың эжи ажык болганы ол.

Виктор ДАНДАР.
Каа-Хем суур.

Бо чылдың март-апрель айларында Индияның Дхарамсала хоорайга бүгү делегейниң буддистериниң улуг чыыжы болган. Ол чыышка 15 муң ажык чүдүкчүлөр, 5 муң лама-башкылар киришкен. Март айның 14-тен 29-ка чедир буддизм философиязының база бир үндезилекчизи индий эртемден Шандидеваның Шукше Самучая, Бодхичарья Аватара деп кайгамчыктыг чогаалдарына үндезилеттинген өөредигни Чырыткылыг XIV Далай-Лама буддистерге берген. 2 неделя иштинде үргүлчүлээн өөредилге дугайында тодаргай кылдыр буддизм талазы-биле тускай эртемниглер бижиир боор деп идегеп артым.

Өөредилгениң төнчүзүндө Чырыткылыг Далай-Лама Башкы Ыдыктыг Ак Дарийги бурганның узун назынга тураскааткан өөрединге езулалды эрттирди. Аңаа улаштыр Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның узун назылаарына «пуджа» йөрээл болуп эртти. Делегацияларның төлээлери белек-селээн, өргүлүн сунуп эрткеш, Ыдыктыг Башкының айызын ап четтирдивис. Өөредилгениң киржикчилери 15 хонук дургузунда Ыдыктыг башкывыстың Мөргүлүн дыңнап, хуннүн-не Чырыткылыг башкывысты күдүк базып тейлээш, уткуп ап, Башкының чырыткылыг өөредин дыңнаар аас-кежиктиг болдувус.

Ук өөредилгеге шупту 6 тывалар киришкенер. Ыдыктыг башкының чырыткылыг өөредин дыңнаар дээш Тыва Республикадан,

чугаалады. «Бо өөредилгеге Тывадан 53 кижиге келгени кончуг өөрүнчүг-дүр. Чүге дээрге мындыг ырак черге материалдыг чарыгдалдарны кылып тургаш өөредилге чедип ап келири дээрге, бо келген чүдүкчүлөрниң Будда башкының өөредин кончуг сонуурган турары, оон ол өөредигни амыдыралга боттандырыры, бүгү-ле дириг амытаннарга ачы-дуза чедирери кончуг улуг буян-дыр. Ынчангаш өөредилгени чедишкениң хүлээп алырын күзеди. Россияда чүгле Бурятия, Калмыкия, Тыва Республикада буддистер бар эвес, Москвада, Санкт-Петербуртта, Новосибирскиде, Омскиде, Красноярскиде, Хабаровскиде болгаш өске-даа хоорайларда буддистичи төптөр ажыттынып турарын IV Богда Кегээн улуг өөрүшкү-биле демдегледиле. Ооң мурнунда чылдарда орус дылга очулга чок турган. Ам тускай аппараттыг орус дылга синхроннуг очулга бары улуг чедишкени-дир. Россияда буддистер көвүдөп, төптөр ажыттынып турарына Геше Джампа Тинлейниң ачы-хавыязы улуг» — деп, Хүндүлүг Башкы Халха Джецуп Димба Римпоче демдегледиле. Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның өөредилгези доозулган соонда, ооң чөпшээрээни-биле, IX Богда Кегээн Россияның, ХКД-ниң, Моолдун чүдүкчүлери-биле чод

Ыдыктыг Башкы Тензин Гьятцо чагып чугаалады. Ооң соонда регионнар аайы-биле Чырыткылыг Башкы кады чурукка тырттырды. Тываларны 2 бөлүккө үзүпкеш, 2 катап тырттырган.

Өөредилгеден дашкаар үелерде ыдыктыг черлерге экскурсияладыыс. Бичежек бөлүктөргө үстүп алгаш, ыдыктыг XIV Далай-Ламаның чайгы резиденциязы Норбу-линка, Тантрист ламалар белеккээр Гьюто, кыс ламалар өөредип турар Долмалиң хүрээлеринче чедип көрдүвүс.

Хуурак башкыларның башталгазы-биле Ыдыктыг Падмасамбхава Башкының бүдээл бүдөп турганы Сопемаа деп дагда куйга, ол Башкының изин баскан дашты шыгжап турар куй дуганга кирдивис. Ооң чанында Ревалсар деп хоорайда Падмасам-бхава хава башкының мөчүзүн өрттөк черинге тыптып келген хөлдү барып көрдүвүс. Ол хөлдө балыктар дээрге имилээр-ле.

Март 13-те, эртенгиниң 5 шапта тургаш, Нейчуң хүрээзинге четтивис. Чеде бээривиске, эртенги мөргүл эгелей берген болду. Бурганнар чалбарып, хүрээ иштин чуруктарга тырттырып алгаш, судур номчулганын олурдувус. 8 шапта тускай хөгжүмүн ойнап, лама-башкылар номчулганын кылырга, оракул Нейчуң башкы келгеш, ширээзинге олурду. Хөгжүмүн ойнап, лама-башкылар номчулганын кылырга, оракул Нейчуң башкы келгеш, ширээзинге олурду. Хөгжүмүн ойнап, лама-башкылар номчулганын кылырга, оракул Нейчуң башкы келгеш, ширээзинге олурду.

УЛУГ ЧЫЫШКА

КИРИШТИВИС

өөредилгезин амыдыралга боттандыра дугайында, Вафирайогиня өөрединге тураскааткан езулал, Ак-Дарийгиниң узун назын езулалының дугайында өөредилгени чүдүкчүлөргө берген. Бо өөредилгелер кончуг нарын, берге. Чүгле Калачакра өөредин, Тантра езулалдарын, «Кадампаңың 16 дамдылар» дугайында өөредилгени эрткен улус ап болурун болгаш ол езулалдарны, сагылгаларны хүлээп алгаш, дораан амыдыралга боттандырып эгелээрин чугула деп сагындырды.

Бо эрткен өөредилге үезинде бистин амыдыралывыска утундурбас улуг болушкун Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкының хүлээп алышыкынынга киргенивис болур. Март 25-те 8 шапта Россияның, ХКД-ниң, Моолдун буддист чүдүкчүлери, сарыг шажын организацияларының кежигүннери, өөренип турар хуурактар ыдыктыг Башкының ажылдап, чурттап турар чериниң эжинге чыгып келдивис. Баш удур белекпей каан даңзы, анкета, паспорт езугаар тускай хыналданы эрткеш, кирдивис. Ыдыктыг башкы ужуражылганы 40 минутаның кыска чугаазы-биле эгеледи. Буддизм дугайында кыска тайылбырны бергеш Россияда, Моолда байдалга доктаады: «Россия дээрге хөй конфессияларның күрүнө. Колдуунда тергийдеп турар марксизм, ленинизм, сталинизм үезинде сарыг шажын узуткатынган, хөй хүрээлер үрегдеттинген, лама-башкылар шийтирген турган. Кыдаттар, Тибетке база шак ыңдыг когаралдарны чедирген. Марксизм, ленинизм буураан соонда, сарыг шажын Россияда катап хөгжүп эгелээн. Ынчалза-даа чонну сагышсеткил талазы-биле өскээр будалдырып турар шаптыктар база бар. Ол дээрге протестант угланышкынын христианнар. Моолда христиан шажынче кирген дээш 15 доллар берип турар дээр. Ол канчап-даа таарышпас чүве-дир. Нация бүрүзү бодунун чуртунун чонунун шажынынга чүдүүр болза эки. Орус хамаатыларны бодунун үндезин чүдүлгезинге чүдүүрүн сүмелеп тур мен.

Коммунизмниң принциптеринде эки чүүлдер база бар. Кайы-даа системаның эки талаларын алгаш амыдырап-чурттаар болза эки. Ынчангаш хүндүлүг россиянар! Арага ижерин эвээжерин сүмелеп тур мен — деп, Чырыткылыг Башкы чагыды. Буддистичи кижиниң угаан-медерелин эдип, будданың өөредин хүлээп алгаш, ону амыдыралга боттандыра дээш, угаанның аас-дылын, мага-бодун арыглап, бүгү-ле дириг амытаннарның чаагай чоруу дээш чурттаарын сүмеледи. Угааныңарны арыглавайн, медерелиңерни эде тургуспайн, чеже-даа алдарлыг бурганнар тургузуп алгаш, чүвүрүңерниң дискетери орулгуже-даа тейлээр болзувусса, ажык чок болурун

оракулдун хевин кедирди. Бөргүн кедирипкен соонда, тыртаңайнып эгелээн соонда, сириңейнип, транс байдалче кире берди. Оон тургускаш, бурганга тейлеткеш, кыдында ширээге турган башкыга чугаазын дамчыткан соонда, дедир ширээзинге олурткаш, шак ыңдыг байдалга турда келген чонну башкының баары-биле эрттирип айызаткаш, ыдыктап каан кызыл пөс кескиндизин кызыл будук-биле өңнээш, ыдыктап каан арбайны чонга үлээр чорду. Ол бүгү езулал 9 шак чартык үезинде доосту берди.

База бир хүн Аганак Хертектиң башталгазы-биле Чондра деп хоорайда Сахья школазының «Дзоңсар Шедр» деп хүрээзинге бардывыс. Ол хүрээни тударына Тайвань деткикчилээн. Хүрээниң иштики, даштыкы каасталгазы чараш-ла чорду. Олла штаттың «Бир» деп суурда «Ныпма» школазының 2, Сохья школазының 1 хүрээзинге барып көөр аргалыг болдувус. «Бир» деп суурдан 4 км черде Кагью школазының Шераблиң деп хүрээзинге база четтивис. Оон улаштыр чоруткаш, Таши Джоң деп суурда Друкпа-Кагью школазының хүрээзин сонуурган көрдүвүс. Ол школаның кол башкызы Тайсудди Ринпоче болза Майдыр бурганның илерээшкени деп Аганак Хертек башкы чугаалап берди. Ол-ла девискээрде «Мерген угаанның ораны» деп черде сувурганнар комплекзин көрдүвүс. 8 улуг, 108 бичии сувурганнар бир шугумга чыскаап каан ышкыш кылдыр тутунган. Чараш-даа, көрүштүг-даа, сүр-күчүлүг-даа, кижиниң угаан-медерелинге кончуг дээштиг чорду.

Индияда тибет буддизмниң хүрээлерин тудуп тургузарына эптиг чүүл болза, кандыг-даа чылыдылга төвү херекчок. Бистин Тывавыска болза, бо айтырыг эң берге бооп турар деп бодалга шупту чөпшээрештивис. Дараазында хүнде Тисиви деп черде тибет школа-интернаттарның төвүнге чордувус. Тибет школа интернаттарның президентизи Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкының кыс дуңмазы Чеңиң Бема бооп турар. Ол школа-интернаттың девискээринге чоруп тургаш эскереримге, башкылары колдуунда эр аныяк башкылар бооп турар. Ында кандыг-даа нацияның башкылары бар. Президентизи колдуунда даштыкы чурттарче чоруп, Тибетке дузалажыр фондулар-биле ажылдап турар деп Аганак Хертек тайылбырлады.

Тибет чон бодунун чуртундан дезип үнүп турда, өскүс калган тибет уругларның хоргаадал төптөрүн ажыдарын Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның авазы Т.Сонам удуртуп

турган деп дыңнадывыс. Амгы бо школа-интернатта чүгле тибет өскүс уруглар эвес, калмык, тыва оолдар база бар. Кижизидикчи башкызындан чөпшээрэдип алгаш, ол школа-интернатта өөренип турар Бады-Саңга Ооржакка ужураштывыс. Ол школа-интернаттан дагы өрү 200 метр көдүрлү бээрге, бүдээлчилер төвү болду. Ол бедик дагга тыва чонувустун хей-аьды үргүлчү бедик, эки чорзун дээш туктарны киискитивис. Бүдээлчилер төвүнге ооң тургузучузу Сундуй Туптен деп башкы таваржы бердивис. 2001 чылда Геше Джампа Тинлейниң бүдээл бүдөп турган бажыңына киригеш, төптүн тургустунган төөгүзүн, бодунун намдарын, буддистерге чагыын чугаалап берди. Оон чоруткаш, Випашаның, Тумитаның бүдээл төптөринге чедип таныштывыс. Тыва чүдүкчүлөрниң 2 бөлүүн хуурак башкылар Лопсан Сылдыс, Ондар Маадыр олар Будда Шакьямуни Бурганның чырыткылыг угаап четкен, база өөреникчилер өөредип турганы ыдыктыг черлер Бодгайа, Вараноси деп хоорайларже экскурсиялаткаш келдилер.

Өөредилге үезинде ажыл-херек аайы-биле Тывага кээп турган тибет лама башкылар-биле ужуражып, Тывага кылган ажыл-херектер дугайында сактып, келир үеде чүнү кылыр болза экил деп, аяк тибет шайны аартап ора, сүмележип ужураштывыс. Тыва

чонну аажок эки сактып, хүндүлээчелин, аьш-чемниң элбээн, буддизмни кончуг сонуурган эрттирип турганы сарыг шажының езулалдарына идепкейлиг киржип турганын магадап чугааладылар. Тибет башкыларны ынчаар хүндүлөп, уткуп хүлээп ап турганы дээш Дрепут Гоманың Камзен хүрээзиниң тудуг даргазы Зола башкы, ооң оралакчызы Өсер башкы бир кежээ деткикчилеп, тываларны Тибет Чазактың ресторанына шайлаттылар.

Гьюдлид хүрээзиниң башкызы Даваа Дондуп-биле оларның ажыл-чорудулганын Россияга башкарып турган Игорь Янчеглов олар-биле ужурашкаш, Кызыл хоорайга улуг Хүртү, тибеттен Хорло, орустап Барабанны бо чылдың июль айда тударын дугуруштувус. Барабанның кезектерин Делиде, Элистада чагыдып каан. Тываның талазындан тургузар черни тодарадыр. Чеди айда 6 лама, 2 очулдурукчу, 1 удуртукчу Кызылга чедип келир деп дугуруштувус.

Индияда өөренип турар хуурак башкылар-биле ужуражып, амыдырап-чурттап, өөренип турар байдалы-биле таныштывыс. Ооң мурнунда барып өөренип турган оолдарга бодаарга, бо хуурактар дыл талазы-биле шыырак, сарыг шажынның философиязын билири эки болуп турар.

1997 чылда өөренип кирген хуурактардан чүгле Джалбек Лодой башкы келген болган. Ам бо хуурактардан Женя Донгак 2005 чылда судурлар өөренир талазы-биле 1 дугаар чер алган тилекчи бооп турар. Арткан хуурактар база кончуг кызымак өөренип турар. Ынчалза-даа бергедеп турар айтырыглары база бар. Аьш-чем, чурттаар өрээлдери бичии-даа болза бар. Чурттап турар өрээлиниң, суг, газ, электри өртээн төлээринге бергедежип турар. Бир чылда коммунал төлевирлер 1500 доллар бооп турар. База бир берге айтырыг хуурактарның эмчи камгалалы чок бооп турары. Бир эки холун сыйып алырга, ону хирург рентгенге көргөш, гипстээринге 45 муң рупий негээн. Ону буряттардан, моолдардан чегдинип тургаш төлээн. Өрөзи ам-даа дуглаттынмаан бооп турар. Ынчангаш эрттирген хуралывыска хуурактар социал камгалал талазы-биле болгаш коммунал төлевирлер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаандан дузалаарын бүзүрөп, дилеп турарлар. Бо оолдар тыва чоннун хар-назы четпээн чаш ажы-төлү-дүр. Кандыг-бир арга-биле дузалаары черле чугула боол.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ. Шажын-чүдүлге организациялары-биле кады ажылдаарының талазы-биле Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи.

Кыдыра бодалдардан адырлыр херек

Тыва хүрешке хамаарыштыр хөй аарыкчыларның бодалдарын, санал-оналдарын деткивес аргажок. Ынчалза-даа тыва национал хүрештин тускай доктааттыгын дүрүмүн чогадып, тургузуп албас болза, бо-ла бүгү үнелиг санал-онал түнел чок артары билдингир. Моолдун күрүне Чааны Дамиран Бумбаяр безин ону эскерген, оон дугайында чоокта чаа «Шын» солунга интервьюзунга чугаалаан болгай. Бо болгаш өске-даа тыва хүрешке хамаарыштыр тургустунуп кээп турар чидиг айтырылгарга хамаарыштыр бодумнун бодалдарымны илередип, номчуклар-биле үлежир бодалдыг бо чүүлдү бижидим.

Тыва хүреш маргылдаазын чедишкенин эрттирери судья коллегиязындан кончуг хамааржыр. Судья коллегиязынче тыва хүрештин хоочун, арга-дуржулгалыг мөгелерин кириери эргежок чугула. Шынап-ла, тыва хүреш маргылдаазын эрттирип болур хоочун мөгелер чок эвес. Күжүгет Сыйын-оол, Владимир Седен-Хуурак, Октябрь Түлүш, Эртине Даңзы-Белек, Андрей Семис, (амгы үеде хүрежип чоруур-даа болза) Владимир Монгуш, Алексей Хоумуш, Сүктер Шимет дээш, черле кымнарны чок дээр боор.

Хүрештин тайылбырлакчылары база кол черин ээлеп турар. Чечен-мерген дылдыг спортчу тайылбырлакчы чок хүреш маргылдаалары сөөлгү каш чылдарда шоолуг солун эвес, чалгааранчыг апарганын айтыр апаар. Амгы үеде бистиң аравыста чок, спорттуң хоочуну Владимир Сумакинович Биче-оол хөй чылдар дургузунда тыва хүреш маргылдааларын эрттирип, солун спортчу тайылбырны чорудуп келгенин билер бис. Владимир Сумакинович ышкаш солун спортчу тайылбырлакчыга Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндөргей суурда чурттап чоруур Вячеслав Ондар хамааржыр. Ол база хоочун мөге, улуг-бичи мөгелерниң шуптузун таныыр, хүрештин аргаларын база эки билер, дылы чечен-мерген, боду хөглүг-баштак кижини. Бо чылын Республика хүнү болгаш Наадым байырлалының үезинде болур тыва хүреш маргылдаазынче Вячеслав Ондар спортчу тайылбыр кылып бээри-биле чалааны база анаа эвес.

Мөге салыкчыларының ажылын чурумчудары негетинин келген. Мөге салыкчыларын хүреш эгелээр мурнуу чарында бир аңгы чыгыш, хүреш үезинде канчаар бодун алдынары тайылбырлаары эргежок чугула. Мөге салыкчызын көөрге, чаңгыс черге туруп бээр боор-дур. Мындыг чорук көрүкчүлөргө болгаш хүрешти тырттырып турар телевидениениң операторларынга, фотокорреспондентилерге база хүрештин аарыкчыларынга шаптыктыг болуп турар. Чамдык мөге салыкчылары моол мөгелерниң бөргүн уштурун, канчаар шын кедирерин суг билбес болурга, чаржынчыг болур чорду. Моол мөгелерниң езу-чурумун оларга тайылбырлап бергеш, мөге салыр ажылче эвилелдээри чугула.

База бир кол негелде — мөге салыкчызы кижини өткүт, тода

үннүг, шимченгир болгаш көрүкчүлөрнү чалгааратпас, оюн-баштак кижини болур болза эки. Хоютку дег чаңгыс черге турар мөге салыкчызын канчаар боор. Мөге салыкчыларын шилиирде база тускай мөөрейден чарлаза, анаала күзүн кижини бүрүзүнге мөге салдырар чорукту соксадыры күзөнчиг.

Мөгелерниң олурар черин аңгылааш, долгандыр шагдаа ажилдакчыларын тургузуп, корумчурумну тудар болза эки. «Мөгелерниң олурар чери ыдыктыг, хүндүткелдиг болур. Ынаар чүгле мөгелерден аңгыда, кым-даа чагдавас. Ол хамаанчок, моол мөгелер содак-шудак суп алган сумказын безин черге салбас. Ол хире сүлдези бедик», деп, хоочун мөгевис Сүктер Шимет чугаалап турганын сактып ор мен.

Май 9-та болган тыва хүреш маргылдаазының үезинде мөгелерниң чанынче эзирек-элээр, таныыр-танывас кижилер чүткүп, шаптыктап, оларның олурар сандайларынга олуганын улус көргөн. Мөгелер, ам канчаар, оларны ойладып, алгыш-кырыш үндүрер эвес, кады сынмарлажып олурар ужурга таварышкан. Мындыг чоруктарны болдурбас дээш судья коллегиязы база шагдаа ажилдакчылары шыңгыы ажилдаары күзөнчиг.

Чараш девиг хүреш маргылдаазын каастаар, бир кол кезээ болур ужурлуг. Ат-сураглыг-даа, аныяк-даа мөгелер чараш девиге кичээниң салбайн турары хомуданчыг. Ажыы-биле чугаалаарга, мөгелер девезэн кижини өттүнүп, карак чаап каар апарган — чаржынчыг чүве-дир ийин. Ону албан-биле негеп, чараш девиг дээш тускай шаңнал-даа тургускан кижини дыңналбас, көзүлбес. Тыва хүреш федерациязы, судья коллегиязы азы спорт агентилелиниң деткиччилер тыпкаш, тускай шаңналды тургузуп, белен күүседип болур ажылы-дыр ийин. «Баштай баскан хол изин, соңнай баскан бут изи чандыр баспас» деп үлегер домактын бадыткалы — аныяк мөгелер болур.

Сөөлгү үеде тыва хүреш сайзырап, аныяк мөгелер өзүп турары өөрүнчүг. Чыраа-Бажы суурдан аныяк мөге Күзечи Кууларның май 9-та болган хүреш маргылдаазына чараш, кашпагай хүрежин чугаалаарга-ла, четчир.

Тыва хүрешти салыр чурумунга база доктап көрейин. Май 9-та болган хүреш дугайында теле-

видениега тайылбыр кылгаш, хоочун мөге, тренер Адар Куулар (жребий) төлге тыртар чоруктан адырлып, чаа арга дилеп, ийи аңгы бөлүккө мөгелерни салган деп чугаалап олурду. Маңаа чөпшээр-режи болур-ла харын. Ынчалза-даа чамдык айтырылгар дөмей-ле тургустунуп келир. Чүге моол мөгелерге бистиң ат-сураглыг мөгелеривис Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш шуут таварышпайн барганын? Судья коллегиязыныңынчаар чедир кылбаан ажылының түннелинде, хөй аарыкчылар Тываның Чаан мөгези Аяс Монгушту безин «моол мөгелер-биле хүрежиксез» деп буруудадып турган. Мөгелерде чүү боор, кымга таварыштырарыл, ол мөге-биле хүрежир ол-ла-дыр. Бо дээрге судья коллегиязының кошкак ажылының түннели-дир. Бир эвес моол мөгелер-биле Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш хүрешкен болза, маргылдаа аажок солун болур турган. Маадыр Монгуш суг болза, Моолга барып каш-даа хүрешкен кижидир. Моол мөгелерниң күш-шыдалын, ажыглаар аргаларын шагдала билер деп болур. Моолдун күрүне Чааны Дамиран Бумбаяр бистиң улуг-шыырак мөгелеривис-биле ачыр-дачыр тутчур дээш Моолдан чедип келген болгай. Анаа-ла албан-биле бодунун өөреникчизи Андрей Хертекке ужуражы бергеш, дүжүп бээр дээш хүрешкен эвес.

База бир эпчок чүве, судья коллегиязының кайы-бир мөгениң талазынче чая шидери болур. Моол мөге Равсал Дамдин-биле Кайгал-оол Донгак хүрешкениниң түннелинде, деңге кээп дүшкен. Ийи мөгени катап хүрештирер турган. Судья коллегиязы Кайгал-оол октаан деп түннел үндүрерге, көрүкчүлөргө база келген аалчылар — моол мөгелерге-даа дыка эпчок болган. Судья коллегиязы хөй чон мурнунга шын, чөптүг, дидим шийтирнү үндүрүп, кайы-даа, кандыг-даа ат-алдарлыг мөгелерниң талазынче чайгылбазы күзөнчиг. Канчаарга-даа моол мөгелер чараш хүрешти, үлегер-чижээн биске көргүскен. Ындыг кончуг ат-сураглыг эвес, (күрүне Чааны Дамиран Бумбаярдан аңгыда) аныяк моол мөгелер бистиң шыырак дээн мөгелеривис Ай-Демир Монгушту, Аяс Ондарны, Вячеслав Монгушту, Чимит Кууларны чинги-биле октаан болгай. Моол мөгелерниң кылыр аргалары хөй, күш-дамыр сайзыралы бедик деп түннелди моон үндүрүп болур-дур.

Мөгелерниң идик-хевинге хамаарыштыр база бодалдарым илередикседим. Тыва хүрештин чамдык аарыкчылары мөгелер кадыг тыва идик кедип турар, ол эпчок, спортчу идик эвес деп бодалдыг. Спортчу идик дээш-ле, канчап кроссовка кедип алгаш хүрежир боор. Мен аңаа чөпшээр-решпес мен. Бир эвес, шынап-ла,

ындыг кончуг эпчок болза, канчап сөөлгү үеде тыва мөге кижини бүрүзү содак-шудактыг, кадыг идиктиг хүрежип турар деп. Ам чер-ле сапыктар кеткен мөгелер эвээ-жээн, азы шуут чок деп болур. Бир талазында, сапыктар езулуг кадыг, хүрежиринге шуут таарышпас. Бир эвес бутче күштүг тевер, азы майгыыр болза, мөгелер будун сыйып ап болурунун айылы бар. Аңаа бодаарга, тыва идик аажок эптиг ытпак бажы-биле дегелээр, бутче тевер, майгыыр-даа болза, сапыктарга деңнээрге, айыыл чок, аарышкылыг эвес болгай. Ийи талазында, тыва кадыг идик дээрге бистиң чоргааралы-выс, национал хептин бир кезиндир, ону канчап хорур боор. Чүгле мөгелер эвес, а тыва кижини бүрүзү национал хевин кедиксээр, аңаа чоргаарларын апарганын эскерип тур бис. Ынчангаш мөгелерге кадыг идик кетпес деп хоруп турар бодал дээрге, езулуг шын эвес чорук деп санаар мен.

Мөгелер хөлбегер тоннарлыг апарган деп шүгүмчүлээр улус база бар. Шала күскээр хар, чаыс чаап, хат хадып турар соок үелерде, ол ышкаш изиг чайын безин тыва хүреш маргылдааларын эрттирер ужурга таваржыр, маргылдаа ара соксавазын кижини бүрүзү билер. Мындыг үелерде хөлбегер тоннар чылыг болур, изиг хүнден база камгалаар. Оон башка оон ажыы чүү боор. Содак-шудактыг, тыва кадыг идиктиг, узун тоннуг тургаш-ла, Чаан мөгевис Аяс Монгуш ышкаш, кепка кедип алыргала, көрүш чок апаар чорду. Мөге кижини бажындан будунга чедир чаңгыс аай тыва национал хептиг болурун чедип алыр херек.

Дараазында тыва хүреш маргылдаазыныче «моол мөгелерни чалавас, кириштирбес» дээн бодалдыг чамдык кижилерге харыы. Бир-ле катап Тываның улустуң хөөмейжизин, Россия Федерациязының алдарлыг артизи Коңгар-оол Ондардан бир корреспондент «Тыва хөөмей-сыгытты чүге даштыкыга непередип, аңаа суртаалдап турар силер, өске чонга ону өөреткен ажыы чүү боор?» деп, айтырганын сактып келдим. «Сыгыт-хөөмей, каргырааны чурт-вуска харамнанып, шыгжап алгаш чүнү чедип алыр бис, оон орнунга даштыкы чурттаттар непередип, шынап-ла, сыгыт-хөөмей, каргырааны чурту Тыва-дыр дээрзин билеп алзын» деп, Коңгар-оол Борисович харыылаан болгай. Чүгле уран чүүл эвес, эң ынак спортчу маргылдаавыс — тыва хүрешти база хостуг хүреш, дэудо, сумо хүрештери ышкаш даштыкы чурттаттар непередип эргежок чугула апарган. Моолдар бо ажылды шагдала чорудуп эгелээ. Японнар безин боттарының национал хүрежи — сумону бүгү делегейге сайзырадып, тиелекчилерге хөй түннүг америк долларларны шаңнал кылдыр тыпсып ту-

рар болгай. Моолдун күрүне Чааны Дамиран Бумбаяр «...колдуу дөмей езу-чаңчылдарлыг, чаңгыс аай дүрүмнерлиг национал хүрештиг делегейде чүгле ийи борбак чурт бар, тывалар биле моолдар делегейге национал хүреживисти кады деңге сайзырадыр ужурлуг бис» деп органын канчап сагынмас боор. Улуг мөгениң төрөл чону биске бүзүрөп, ийи чурттуң аразында найыралчы харылзаалар ам-даа уламчылазын деп бодап турар чаагай сеткили-дир. Канчаарга-даа шаг-төөгүден кады эдержип, үнчүп-киржип чораан, кожа-хөлбээ чонувустан канчап аңгыланыр улус бис. Улуг Моолда бистиң төрөлдеривис Ценгел тывалары база бар болгай. Оларның-биле бистиң харылзаавыс база кажан-даа үзүлбес.

Ынчангаш мээң бодалым езугаар алырга, «дөрт-даяктап хүрежир моолдар», «чондан чыып алган хөөргавис-биле моолдары шаңнаарга хоржок», «тыва хүрешти моолчуткан ажыы чок», «тыва мөгелерниң сузу хадый бээр», «хүреш деткиччилери хая көрнү бээр» дээн чижектиг кыдыра бодалдардан адырлып, тыва хүрешти бурунгаар сайзырадыр үе келген. Чүгле боттарывыс хүрежиле турар болзувусса, тыва хүрештин бурунгаар сайзыраары берге. Амгы үеде безин тыва хүреш езулуг «таптаашкынче» чоокшулап кел чыдар деп бодаар мен. Тываның Чаан мөгези Аяс Монгушка күш чедер кижини чок-тур. Тыва хүрештиң специалистери чоокку 10 чылдар дургузунда Аясты октаптар мөге тывылбас деп баш удур даап бодаашкынны кылган. Ол бадыткатынтып тур. Дөмей-ле Аяс Монгуш шүгүлү дээш безерек тыва мөгелерниң улуг хүрештерге езулуг сузу хадый турар. Дүрген тыва хүрештин дүрүмүн чогааткаш, «чаан», «на-чын», «арзылаң» деп хүндүлүг аттарлыг мөгелерниң каяа, кажан хүрежир чурумун доктаадыры эргежок чугула. База ол ышкаш моол мөгелерден корткан ажыы чок. «Мөгениң майыы кадырык» дижери дег, октадып-даа, октап-даа тургай-ла бис. Ында багай чүү боор.

Май 9, Республика хүнү база Наадым байырлалдарында улуг шаңнал, чийк автомашинаны, моол мөгелер-даа чаалап ап-ла тургай. Моолдарга октадып тургаш, аргадуржулгазын өөренип алгай-ла бис. Канчап Моолда «Шонхор» хүреш школазына өөренир күзлүг мөгелерге ук школаның эжин кезээде ажык» деп ам-даа чалап турар-дыр. Тыва хүреш биле моол хүрештин дөзү чаңгыс. Ону моол, тыва деп аңгылап турган херээ чок. Оон бадыткалы бөгүн эгелей берген «Тыва национал хүреш: төөгүзү, амгы байдалы база оон келир үеде сайзыралы» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция болур. Мерген ОНДАР.

Найысылалда

ПАССАЖИРЛЕР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫ...

Кызыл хоорай – Тыва Республиканың найысылалы. Ол чүл дээрге бистиң республикавыстың судал-дамыры база оон хамааржыр. Бүгү-ле яамылар, ведомстволар, дээди болгаш ортумак өөредилге черлери база Кызылда. Билдингир-ле бистиң келир үедеги салым-чолувус база Кызыл хоорайда амыдыралдан хамаарылгалыг хире. Хоорай чогум боду улуг эвес, ынчангаш ону чараш, үлегерлиг, чуртташтыг, кем-херек үүлгедишкенин чок хоорай кылдыр кылып болур.

Бистер шупту – чаштардан эгелээш, кырганнарга чедир-пассажирлер бис. Таарымчалыг организастаттыг пассажирлер аргыштырылганы бистерниң кижини бүрүзүнге улуг өөрүшкү болур.

Мен пассажирлер аргыштырылганы Кызыл хоорайда байдалының дугайында бодумнун бодалдарымны бо чүүлге илередип, дараазында саналдарны кириер бодалдыг мен:

1. Бүгү-ле автобустар доктаамнарынга септелгени чорудуп, улус олурар сандайларны кылыр. Доктаам бүрүзүнге автобустар шимчээшкениниң тодаргай чурумун бижип азар, келген кижини ол үеде кандыг автобус келирин ону көргөш, билип алыр кылдыр.

2. Элдентиг чүве, бүгү-ле пассажирлер аргыштырып турар транспорттуң шуптузу хоорайның соңгу талазында Кочетов кудумчузу-биле чоруп турар. Пассажирлер база шуут-ла өөренип калган, автобустарга олурар дээш

Кочетов кудумчузунче базып-тарлар. Чамдык даргалар кезек кудумчуларны автобустар чорурунга таарышпас диждирлер. Ынчалза-даа ол кудумчулар-биле чийк машиналар халчып-ла турардыр. Оларның-биле бир дөмей автобустар база оон чүге чоруп болбас деп. Ынчангаш шупту автобустар болгаш газельдерни узун, доора кудумчуларга дең кылдыр хуваап каар болза эки.

3. Бис хоорайның мурнуу-чөөн талазында чурттап турар бис. Мында база-ла хөй чурттакчылар бар. Амгы үеде бээр чүгле газельдер чоруп турар. Бистер хөөн чок-даа болзувусса, чүгле оларның-биле аргыжып тур бис, чүге дээрге аңаа чорууру айыылдыг болгаш өртээ дендин аар-дыр,

ылангыя школачыларга, студентилерге болгаш пенсионерлерге. Мурнуку чылдарда бээр №5 автобус чоруп турган чүве. Бис ам база катап ол маршрутту тургускан болза деп дилеглиг бис. Бо дээрге чурттакчыларның чүнү-даа мурнады эң-не чугула дилээ болур.

4. Кызылдың, Кызыл кожуунун болгаш республиканың пассажирлери чүгле чаңгыс Кызылдың пассажир АТБ-зиниң чаглааның адаанда турар бис. Бүгү ажыл чаңгыс АТБ-де чүдүрүлгенин оон чааскаан күш четпес. Ынчангаш Кызыл кожуунун, республиканың, Кызыл хоорайның пассажир АТБ-лерин организастаар болза эки. Ынчаар кылыптар болза, пассажирлер аргыштырылганы

экижиер боор. Хуу газельдер эелери база боттарының пассажир АТБ-зинден тургузуп алзыннар.

Соңгулдалар үезинде депутатка кордакчылар бажын бүрүзүңе кирип, бир эвес оларны сонгуур болзувусса, бистиң чуртталгавысты экижидер дээш кызып ажилдаарын аазар боор-дур. Соңгулда эртерге-ле ол-ла – утуптарлар-дыр. Бистер, хоорайның мурнуу-чөөн талазында чурттап турар пенсионерлер, бистиң кудумчуусу № 5 автобус халып эгелээ болза деп-ле, бургандан дилеп ор бис. Газельдерге олурарындан коргар-дыр бис. Оларда пассажирлер дээш улуг демисел чоруп турар.

Уван-оол МОНГУШ.

ДЕМНИГ АЖЫЛДАН ДЫКА ХАМААРЖЫР

О-Шынаа ортумак школазында

Тес-Хем кожууннуң О-Шынаа ортумак школазы республикада эки ажилдыг школарның бирээзи деп мурнунда чылдарда-ла билир мен. Ынчангаш ырак-узак черде школаның ажылы-биле шагда-ла таныжыксап турганым шын. Ындыг-даа болза, школага чүгле бо өөредилге чылы төнүп турда чедип, ооң амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдум.

Школага баргаш, мээң билирим чүүлдер шын-дыр деп чүвени дораан эскерип кагдым. Арыг-силиг, каасталга-дерилгези кирип кээрге-ле, каракка илдиге бээр школада кичээлдер чоруп тур. Ыңай-бээр маңажып, тенектенип турар уруглар-даа чок. Школа директору Валентина Бадиевна Балчир биче школада «Үжүглел байырлалында» олуржуп турарын билип алгаш, школаның амыдыралы-биле таваар таныжып эгеледим.

Школада 280 өөреникчи бар. 33 башкының колдуу аныктар. Ынчалза-даа ол чорук уругларның билиг чедип алырынга болгаш кижизидилге ажылынга бичи-даа шаптыктавайн, харындаа дузалап турар. Школаның сөөлгү чылдарда доозукчуларының хөй кезии республиканың болгаш чурттуң янзы-бүрү ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче доктаамал кирип ап турар. Чижээлээрге, эрткен чылгы доозукчуларының 70 хуузу өөредилгезин янзы-бүрү хоорайларда уламчылап-турары – көдээ шко-

лага багай эвес көргүзүг деп санаар апаар.

Школа директору Валентина Бадиевна Балчир чедип келирге, чугаавысты база-ла өөредилге болгаш кижизидилге айтырыгларындан эгеледивис. Башкы ооң

удуртуп турары школа өөредилге чорудар лицензияны чоокта чаа алганын чугаалады. Ону эртип алыры кончуг берге, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының дээш, өске-даа албан черлериниң талазындан хөй-хөй шыңгы хыналдаларны эртер деп чүвени билир мен. Ооң кадында школаның республикада баштай лицензия алган 5 өөредилге албан чериниң санынче кирип турары – ук коллективтин, шынап-ла, багай эвес ажылының түннели деп билдим.

Көдээ школарның бир четпес чүүлү – чамдык эртемнерге башкылар-биле четчелетинмээни болур. О-Шынаа школазында бо айтырыг кандыг байдалда турарын сонуургадым. Валентина Бадиевна башкылар-биле четчелээшкин талазы-биле оларда кандыг-даа берге-дээшкин чогуң чугаалады, азы өскээр чугаалаарга, шупту эртемнерниң башкылары бар.

— Бо школага ажилдаар күзелдиг башкылар сумуда безин бар, ынчангаш мырыңай курлавырлыг бис – деп, ол чугаалады.

Школаның РФ-тиң Улуг өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның депутаты В.Б. Балчир (чурукта) чеди чыл удуртуп турар. Ниитизи-биле үжен ажыг чыл башкылап турар удуртукчу найыралдыг, демниг коллективти тургузуп шыдаан. Школаның чедишкенинениң дөзү мында-дыр деп чүвени оларның ажылы-биле таныжып тургаш билдим.

— Ажыл-агыйым аайы-биле янзы-бүрү айтырыглар шиитпилеп, ол-бо черлерге бо-ла чоруур ужурга таваржыр мен. Ынчалза-даа школада ажил бичи-даа кошкаш дивес деп чүвени билир мен, чүге дизе, коллективимге бүзүрелим улуг. Олар ажилдап шыдаар улус – деп, Валентина Бадиевна улуг чоргаарал-биле чугаалады.

Башкының чугаазының бадыткалы кылдыр школа чанында ногаа участогунда өөреникчилерниң

ажылын көрдүм. Ында өөреникчилери-биле дөрт башкы хөглүү кончуг чугаалажып, ажилдаан турлар.

— Бир чүве кылганда ындыг башкылар-дыр ийин, шупту демниг ажилдаар – деп, директор немеп кагды.

Бир-тээ, чугаа уругларның школада кижизидилгезиниң дугайында чоруп эгелээн болганда, бо школаның өскелерден бир ылгалып турар чүүлүнге доктаап көрейн.

О-Шынаа, кыдыг-кызыгаар черде турар суму. Оон ырак эвес черде, сумуже кирер орукта, күрүне заставазы бар. Школаның өөреникчилери кызыгааржылар-биле быжыг харылзаалыг, оларның доктаамал аалчылары. Өөреникчилер шериг акыларынга каш-даа катап концерттерни бараалгатканнар, ол ышкаш оларның лекцияларын дыңнап, көргүзүг оюннарын база чаңгыс эвес удаа көргөннер.

Доозукчу класстың оолдары школада «Кызыгааржы» деп бөлгүмче чоруп турар. Аныяк-өскенни шериг-патриотчу хөөнге кижизидеринге кончуг-ла таарымчалыг бөлгүм. Үстүкү класстың оолдары кызыгааржылар-биле чаңгыс эвес удаа күрүне кызыгаарын камгалажып, хайгыылче үнгөннер. Чыл санында «Зарница» кады эртирип турарлар. Шериг амыдырал деп чүвени дыңнап эвес, а караа-биле көрүп турар болгаш ындыг ирги бе, бо сумуда шериг барыксакас оолдар чок деп улус чугаалажыр болду. Ол дээрге чаа адаанывыс школачы бөлгүмнүң бир дээштиг ажылының түннели-дир. Башкылар оолдарның шериг-патриотчу кижизидилгезинге улуг рольду кызыгааржылардан тускай быжыглаттырган ефрейтор Олег Башак ойнап турарын демдегледилер.

Школада ниитизи-биле 11 бөлгүм ажилдап турар. Оларның аразындан экологтук бөлгүмнү база онзаалап демдегледилер. Школа «Парктар марыжы» деп республика акциязының доктаамал киржикчизи. Ында экологтук кижизидилге эки деңгелде боорга, 2006 чылдың республика акциязын

О-Шынаа ортумак школазынга эрттиргени, ооң ажылынга хөй башкыларның болгаш эртемденнерниң киришкени солун. Уругларның экологтук кижизидилгезинге улуг рольду школаның хоочун башкызы Часкал Быйымбаевна Куулар ойнап турар. О-Шынаа суму девискээринде Убса-Нур ыйгылаажының инспектору Владислав Маадырович Сюрюноол база школаның доктаамал аалчызы.

Школаның класстан дашкаар ажылынга улуг рольду аныяк башкы Елена Артуровна Эртине ойнап турарын, ол ажылынга кончуг кызымак, чогаадыкчы кижизидерин Валентина Бадиевна чугаалааш, кожуун болгаш республика чергелиг янзы-бүрү конкурстарга школаның өөреникчилериниң шаңалдыг черлер ээлеп турарынга ооң ачы-хавыязы улуг деп демдегледилер. Директор ооң ыңай школада күш-культура башкызы Лариса Биче-ооловна Намдалдын, башкылар Алдын-Чаш Оолаковна Янчыптын, Чойгана Ак-ооловна Уржанайның, Айраа Александровна Чоодунун, Эльвира Көк-ооловна Шалыктын, Ульяна Кагай-ооловна Натпит-оолдун, өөредилге эргелекчизи Урана Сары-ооловна Эренчинниң дээш, өскелерниң-даа ажылын мактап чугаалады.

Школа ээлчеглиг өөредилге чылын дооскан. Ынчалза-даа ында ажил бичи-даа соксавайн турар. Оларның мурнунда септелге ажилдары дээш, кылыр-ла чүүлдер хөй. Бо школаның коллективни чаа өөредилге чылын эки белеткелдиг уткуп чаңчыга берген.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң школадан тырттырган чуруктары.

Арга-арыг дээш...

Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында республика девискээринге арга-арыг өрттери халапты хайындырып турганын уттур аргажок үелер турган. Ол үеде республиканың арга-арыг ажил-агыйлары кончуг берге байдалга турган, арга-арыг өрттерин өжүрер дериг-херекселдер садып алыр хамаанчок, ажилчыннар ай-айы-биле ажил төлевириң албайн турганнар. Республиканың улуг бүдүрүлгелери болгаш көдээ черлерге тургулаан колхоз-совхозтар буурап дүшкүлээн, ажилдап турган кижилер колдуу ажил чок арткан. Мындыг берге үеде кижилер ажы-төлүнүң, өг-бүлезиниң амыдыралын бодап, тайга-таңды кезип, кат, тоорук чыып база бойдуштуң өске-даа беримчезин амыдыралга ажылгаар дээш тайга кезээн кижилерниң саны көвүдээн. Ооң түннелинде арга-арыг өрттериниң көвүдөп турар чылдагааны оон үнүп турган.

1996 чылдың часык өрттери республиканың арга-арыг ажилдакчыларынга дүвүренчиг байдалды тургускан. Арга-арыг ажилдакчыларының талазындан болдунар-ла хемчеглерни ап турза-даа, ону үезинде өжүрери болдунмайн турган. Бир талазында, өрттерге баш удур белеткел ажылын чорудары-биле федералдыг бюджеттен баш удур акшаландырышыккыны бербейн

турган, ийи талазында, ол үеде республика бюджетинден акшаландырыптар аргазы чок турган.

1996 чылдың май 21-де улуг айыыл-халап Туранның арга-арыг ажил-агыйының девискээринге болган. Шивилиг суурдан 3 км Улуг-Хову деп черге арга-арыг өрттерин өжүрүп турган Туранның арга-арыг ажил-агыйының 6 ажилдакчызы амы-тынындан чарылган, бир кижини берге байдалдыг Туранның эмнелгезинге эккээрге, өрттен алган балыындан чок болган. Кымнарыл олар дээрге, Туран лесничествозунун лесничийиниң дузалакчызы Иван Иванович Семенов, Туран лесничествозунун арга-арыг ажилдакчылары С.А. Асланов, Г.П. Белек-оол, А.С. Савин, Ю.Х. Сайдан-оол, В.Н. Кожухов.

Туранның арга-арыг ажил-агыйы — 1947 чылда тургустунган республиканың эң хоочун арга-арыг ажил-агыйларының бирээзи. Шак мындыг айыыл-халап чүгле Туранның арга-арыг ажил-агыйынга эвес, бүдүн Тывага бир дугаар болган болушкун болуп арткан. Бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, эрес-дидим чоруун көргүскени дээш оларны өлгениниң соонда РФ-тиң Президентизиниң Чарлы-биле «Эрес-дидим чорук» дээш деп орден-биле шаңнаан.

Россияның федералдыг арга-арыг албаны, республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилели, оларның ажилдап чорааны Туранның арга-арыг ажил-агыйы албан-хүлээлгезин күүседип чорааш өлген кижилерниң өг-бүлезин хайгааралга алган.

Чылдың-на одаар ыяшты рынок өртээ-биле чартык хуу чингелде-биле дүжүрүп берип келген. Чазын огородун тарырынга болгаш сизен-ширбиил сөөртүп алырынга дузалажып турарлар. Албан-хүлээлгезин күүседип чорааш өлген эш-өөрүнүң өг-бүлезинге материалдыг болгаш моралдыг дузаламчыны бүдүрүлгениң коллективни доктаамал көргүзүп келгеннер. Азырадыкчызын чидиргени дээш оларның уругларынга камгаладылга пособиезин доктаамал төлеп берип турар. Арга-арыг өрттерин өжүрүп тургаш өлген ажилдакчыларның уругларынга Россияның арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле өөредилге черлеринге халас өөренир арганы берген. Улуг күштү үндүрүп тургаш республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилели өлген ажилдакчыларның өг-бүлө бүрүзүнге моралдыг чедирген когаралдыг шүүделин төлеп берген.

Сергей ХЕРТЕК.

ҮЕР АЙЫЛЫНДАН КАМГАЛАНЫҢАР

Тываның гидрометеорология болгаш мониторинг төвүнүң медээзи езугаар алырга, Тыва Республиканың девискээринде чамдык кожууннарда хемнерниң суу хүн чылаан тудум-на, дажып эгелээн. Ол ышкаш Каа-Хем болгаш Би-Хемниң суу улгатканындан Улуг-Хемниң суунуң деңгели көдүрүлүп орат. Бо бүгү тайгаларда хар эрирге суг үерлээриниң айылын тургузуп келген. Ынчангаш хемнер кыдыында чурттап, ажилдап турар хамаатылар суг үерлээшкининиң айылынга таварышпас дээш хүн бүрү сугнуң деңгелин доктаамал хайгаарап көрүп турунар, бир эвес суг улгадып, айыылдыг болу бээр хире болза, оон камгаланырының баш бурунгаар хемчеглерин алынар.

Ол ышкаш радио болгаш телевидениеге хемде сугнуң деңгелиниң байдалынын, ооң айылынын дугайында медээлерни кичээнгейлиг дыңнап турунар. Бир эвес сугнуң үери айыылды дигердирип келген, өскээр көжер ужурга таварышса, бодунга херектиг документиленери, акшаны, өртектиг чүүлдерни, медицина аптеказын, кедер хевин, чам курлавырларын ап алгаш, баар дээн чыылда пунктузунга баар. Оон аңгыда чурттап турган бажынының газын, суун, электризин, суугуда одун өжүрер, бажының кырызынче дериг-херекселдерин үндүрер, соңгаларны, эжиктерни дуглаар.

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели.

Конкурс эрттиреринин дугайында ДЫНАДЫГ

1. Чагыгны салыр хевири: ажык конкурс
2. Чагыгны салыр талазы-биле төлээлтирген орган, ооң турар чери, адреси, телефон дугаары, харылзажыр кижжи:

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, тел. факс: 1-37-05, (39422), харылзажыр кижилери: Шагдуржанова Маргарита Мазым-ооловна, Хомушку Чойган Калдар-ооловна.

3. Акшаландырышкынның дөзү: федералдыг болгаш республика бюджетиди.

4. Чагыкчының ады болгаш керээниң эге өртээ:

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы, дериг-херекселдерни чедирер болгаш ажилдарны күүседир: лот № 1 «Кызылдың куш фабриказы» ККБ бүдүрүлгени долу күжү-биле ажилдадырынга дериг-херекселдерни болгаш артык кезектерни чедирери болгаш иштики электри четкизин ажилдадыры — 11,1 млн. рубль, лот № 2 «Көдээ ажил-агый техниказын чедирери» 13,2 млн. рубль, лот № 3 «Кызыл-Мажалык суурда узуну 5,5 суг дамчыдар даштыкы четкини чаартып кылыры» — 2,3 млн. рубль, лот № 4 «Ийи-Тал суурда узуну 3,9 км даштыкы суг четкизинин тудуу» — 1,5 млн. рубль, лот № 5 «Сайлыг суурда узуну 5,3 км даштыкы суг четкизинин тудуу» — 2,2 млн. рубль.

Чуртталга коммунал ажил-агый агентилели; лот № 6 «Озал-ондак курлавырынга материалдарны чедирери» — 2,0 млн. рубль.

Чаргы чарар судьяларның ажил-чорудулгазын хандырат талазы-биле агентилел болгаш Тыва Республиканың күрүнениң нотариалдыг контораы; лот № 7 «Автомобиль Газель ГАЗ 3322132 АБС, инжектор, ЗМЗ 405, 22 маршрут таксизи» — 340 муң рубль.

Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызы: лот № 8 «микро-

автобус УАЗ 2206 11 тус черниң чымчак олуттук (1), микроавтобус ГАЗ 32213-14 Газель 13 чымчак олуттук (1)» 575,0 муң рубль (керээге ат салган соонда, ийи неделя иштинде чедирер).

Эртем болгаш өөредилге яамызы: лот № 9 «Амыдырал хандырылга техниказы» — 151,6 муң рубль, лот № 10 «Оргтехника» — 153 муң рубль, лот № 11 «Интернет четкизинче кожарынга дериг-херексел» — 745 муң рубль.

Кадык камгалал яамызы: № 12 «Би-Хемниң төп эмнелгезинге дериг-херекселдерни салыры» — 3033 муң рубль.

5. Чагыгны хандыраты болгаш керээ хереглетиңмес.

6. Хуусаазында чедирери болгаш ажилды күүседир: керээге ат салган соонда бир ай иштинде чедирер, керээге ат салган соонда ажилды ийи ай иштинде күүседир.

7. Ажилды төлээринин чурumu: аванс төлеверин 30 хууга чедир бээр, дериг-херекселдерни чедирип, ажилды күүсеткен соонда, бир ай иштинде төнчү санаашкынын бээр.

8. Конкурс дугайында медээ: Чагыгны хүлээп алыры 2006 чылдың июнь 1-ден июнь 23-те 14 шакка чедир төлээлтирген органның адресинге. Чагаа хавын 2006 чылдың июнь 30-де 14 шакта аждар, чагыгларны 2006 чылдың июнь 26-да сайгарып көөр, конкурстун түңнелин 2006 чылдың июнь 30-де төлээлтирген органның адресинге үндүрер.

9. Конкурстун киржикчилеринин чагыгларын үнелээри: 2005 чылдың июль 21-де хүлээп алган № 94 Федералдыг хойлуунун 28-ки чүүлүнүн 4 дугаар пунктузунга дүүштүр чорудар.

Конкурстун документилерин долузу-биле Интернет четкизинин сайтында салган; конкурс документациязын бээринин дугайында чагыгны бижимел-биле кирерге, ооң өртээ 200 рубль.

ИНФОРМАСТЫГ ДЫНАДЫГ

2006 чылдың июль 7-де Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунун 51 дугаарлыг бажыңында турар «Аныяк» өөредилге төвүнүн оран-савазынга Кызыл хоорай мэриязының муниципалдыг эт-хөреңгини эргелеп-башкарат комитеди Кызыл хоорай мэрияның 2006 чылдың апрель 12-де № 752 доктаалыга үндезилеп, дараазында үндезинерге чагыс аай база амы-хууда төлевилелдер-биле амы-хуунун чурттаар оран-сава тудуун тударынга көрдүнген чер участоктарын садарының талазы-биле киржикчилеринин составы болгаш чагыглар кирилдизинин хевир-майыбының талазы-биле ажык аукционну эрттирер:

Аукционга садар чүүл	адреси	Кадастр дугаары	Шөлү (дер.м.)	Эге өртээ (руб)	Буш удур төлеп каан кезин (руб)	Аукционнун базымы (руб)
чер участогу	Взлетная куд., 2	17 18 0105 062:0302	960	35 000	7 000	1750
чер участогу	Взлетная куд., 4	17 18 0105 062:0303	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Взлетная куд., 6	17 18 0105 062:0304	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Взлетная куд., 8	17 18 0105 062:0305	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Взлетная куд., 10	17 18 0105 062:0306	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Убсу-Нурская куд., 1	17 18 0105 062:0307	960	35 000	7 000	1750
чер участогу	Убсу-Нурская куд., 3	17 18 0105 062:0308	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Убсу-Нурская куд., 5	17 18 0105 062:0309	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Убсу-Нурская куд., 7	17 18 0105 062:0310	1080	40 000	8 000	2 000
чер участогу	Убсу-Нурская куд., 9	17 18 0105 062:0311	1080	40 000	8 000	2 000

Техниктиг негелделерни болгаш инженерлиг харылзааларга кошканы дээш төлеверин Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың апрель 20-де № 515 доктаалы-биле быжыглан Тыва Республиканың инвестиция программасында көрдүнген инженерлиг харылзааларны тутканының соонда тодарадар.

Участок көрүлдизин 2006 чылдың июль 7-ден 2006 чылдың июль 9-ка дээр 9.00 шактан 12.00 шакка чедир участоктарның турар черлеринге чорудар. Айтырыглар салыр телефон — 1-17-12. Аукционга киржилгениң доктааткан майыктыг чагыгларын чагыг кирикчизи баш удур төлеп каан кезин (садызын) Кызыл хоорай мэриязының муниципалдыг эт-хөреңгини эргелеп-башкарат комитединин касса-зынга төлээн соонда, Кызыл хоорай мэриязының муниципалдыг эт-хөреңгини эргелеп-башкарат комитединге 2006 чылдың июль 9-тан 2006 чылдың

июль 29-ка дээр 8.00 шактан 12.00 шакка чедир дараазында адреске кирир: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 3, чер килдизи. Бир чагыкчы чүгле бир чагыгны кирир эргелиг. Чагыгга дараазында документилерни кожар: юридиктиг организацияларга болгаш амы-хууда сайгарлыкчыларга — юридиктиг организацияның болгаш амы-хууда сайгарлыкчының күрүне бүрүткелин бадыткаан документилерни болгаш оларның хоолгаларын, хууда кижилерге — ооң ал-бодун шынзыткан документилерни болгаш оларның хоолгаларын. Аукционга тиелекчилер болбайн барган киржикчилерге баш удур төлеп каан кезин Кызыл хоорай мэриязының муниципалдыг эт-хөреңгини эргелеп-башкарат комитединин кассазынга аукционну эрттиргенин соонда дараазында үш ажил хүнүнүн дургузунда эгидер.

КОМАНДА ТУРГУСТУНГАН

Памирде Ленин аттыг шыпшыкче үнер дээн эң баштайгы тыва экспедицияның командазы бо хүннерде тургустунган. Памирже эң баштайгы тыва экспедицияның удуртукчузунга чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг томуйлаткан, кол чөвүлекчизи — физика-математика эртемнеринин доктору, профессор, «альпинист-ирбиш» Анатолий Шлепкин (Красноярск), улуг тренери физика-математика эртемнеринин кандидаты, доцент, «альпинист-ирбиш» Владимир Середа (Красноярск), эмчизи — альпинизмге спорт мастери, кезер-эмчи Сергей Яровиков (Красноярск) — олар.

Эң баштайгы Памир экспедициязынга киржир тыва команданың кежигүннеринге, удуртукчудан аңгыда, Мерген Кончук — Культура яамызында «Хааннар шы-

наазы» заповедниктин ажилдакчызы, Мачук Томочаков — Кызыл хоорай судунун судьязының дузалакчызы, Ерлан Кабимүлдинов — Тываның ОБЯ-да бирги класстың камгалакчызы, база чагыс херээжен альпинист Сурунчап Марианна — Кызылдың 2 дугаар школазының орус дыл башкызы. Бо альпинистер Тыва чуртунда эң бедик, эң берге шыпшыктарже хөй удаа үнүп каапкан, арга-дуржулгалыг спортчулар болуп турар.

Команданың кежигүннеринин мурнунда шитпирлээр айтырыглар хөй. Чүл дизе, Тываның төөгүзүнде мындыг ырак, кончук бедик шыпшыкче бо хүнге чедир кажан-даа, кандыг-даа экспедиция кылдырмай турган.

Бистиң корр.

«Тывасвязьинформ» ААН-ге, (ажык акционер ниитилелге) МТЗ-82, ЭТУ-1609-ка (Баровая установка) ажилдаар 3 чылдан эвээш эвес ажилдаан стажтыг тракторист негеттинип турар. Дараазында адрестен айтырар, кээр: Кочетов кудумчузу, бажың, 53, кадрлар килдизи, тел.: 1-12-33.

Александр Юрьевич ОНДАРНЫҢ адынга Кызыл хоорайның № 9 муниципалдыг гимназиязының тывысканы Б сериялы № 0957515 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чутурукпай Байыровна БИЧЕ

Бистиң ававыс, кырган-ававыс Чутурукпай Байыровна Биче аар арааш, 82 харже бар чыда, май 30-де чырык өртемчеден чарлып чоруткан.

Ч.Б. Биче Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакы сумузунга 1925 чылда төрүттүнген.

Ажыл-амыдыралын ол чонга хүндүткелдиг башкы мергежили — эге класстар башкызының ажилы-биле ыраккы 1942 чылда холбап, Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана сумузунун чеди чыл школазынга башкыла ажилын эгелеп, хөй чылдар дургузунда аңа төлептиг бараан болган. Өг-булезинин ажил-албанының аайы-биле Ч.Б. Биче Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакы, Хорум-Даг, Чадаана,

Бай-Тайга кожуунун Тээли, Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык, Эрзин школаларына, Кызылдың № 2 школазынга башкылаан. Улус өөредилгезинге, башкыла ажилына кириген үлүг-хуузу, хөй чылдарда ажилы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы» атка 1967 чылда төлептиг болган. Хөй санныг Хүндүлел бижиктерин эдилекчизи, күш-ажылдың болгаш Ада-чуртун Улуг дайынының — тылдың хоочуну.

Башкының аңгы-аңгы чылдарда өөредип чораан өөреникчилери республиканың улус ажил-агы-ының яңы-бүрү адырларында ажилдап чоруурлар.

Чутурукпай Байыровна хүндүлүг дыштанылгаже 1976 чылда үнзе-даа, күш-ажылчы намдарын 1997 чылга чедир уламчылаан. Авастың ажил-ишке харысгалы, кызымаа, кижизиг бүдүжү, биче сеткилдин, улуска кичээңгейли хөй санныг уруглары, бистерге, болгаш уйнуктарына үлгер-чижек бооп келген. Эргим ававыска, кырган-ававыска хүндүткел, ынакшыл езузу-биле мөгейип тур бис. Авастың чырык омур-хевири чүректеривиске кезээде артар.

Уруглары, уйнуктары.

«Шын» солуннун коллективи солуннун кол редакторунун орадакчызы Вера Ооржаковна Кууларга ооң авазы Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы

Чутурукпай Байыровна БИЧЕНИҢ

аар арааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын илгерилеп тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улуттур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9633. Чагыг 57.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЬБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008466; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Сөлүндө парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган сайнары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харьылаар.